

Lokale partijen in Nederland

Een overzicht van kennis
over lokale partijen 2002-
2019

Oktober 2019

Tilburg University
Tilburg Institute of Governance (TiG)
Tilburg Center for Regional Law and
Governance (TiREG)

Julien van Ostaaijen

**Met medewerking
van Milou Peeters,
Sander Jennissen,
Gerrit Voerman en
Simon Otjes**

Inhoudsopgave

1	Inleiding en onderzoeksopzet	3
2	Kwantitatieve en kwalitatieve basisgegevens	5
2.1	Definities	5
2.2	Classificaties	7
2.3	Aantallen	9
3	Lokale partij organisatie	11
3.1	Oprichting	11
3.2	Organisatie en leden	12
3.3	Financiën	15
4	Inhoudelijke standpunten	18
5	Verkiezingen	22
5.1	Verkiezingscampagne	22
5.2	Electorale resultaten	22
5.3	Kiezers en stemmotieven	26
6	Politici en bestuursdeelname	29
6.1	Raadsleden en collegeleden	29
6.2	Selectie van kandidaten	31
6.3	Functioneren fracties en afsplitsingen	34
6.4	Bestuursdeelname	34
7	Conclusies	36
	Samenvatting en vervolg	40
	Overzicht gebruikte publicaties	41

1 Inleiding en onderzoekopzet

In maart 2018 stemde bijna dertig procent van de Nederlandse kiezers op een lokale partij. Kranten publiceerden daarop (weer) artikelen als 'De onstuitbare opmars van de lokalo's' (de Volkskrant, 24 maart), 'De ultieme erkenning van de lokalen' (Trouw, 24 maart) en 'De lokalo's zijn niet meer weg te denken' (NRC, 22 maart). Vrijwel gelijktijdig waren er ook (weer) bedenkingen, zoals over de 'bedenkelijke figuren' die nu mogelijk aan de macht zouden kunnen komen (NRC Next, 23 maart). Zo werd snel na de verkiezingsuitslag wederom duidelijk dat het fenomeen 'lokale partij' nog steeds tot discussie leidt. De een ziet lokale partijen als ultieme vorm van politieke burgerparticipatie, in staat 'nieuwe' mensen bij de politiek te betrekken of op zijn minst daarvoor te interesseren. De ander verguist ze als partijen zonder ideeën die vooral stemmen weten te halen door zich tegen andere partijen af te zetten. Het feit dat er in gemeenteraden ruim 800 niet aan landelijke (of regionale) partijen verbonden lokale partijen actief zijn, draagt ongetwijfeld aan de verschillende meningen bij. Dat aantal maakt het enigszins begrijpelijk ze met een koepelterm als 'lokale partijen' aan te duiden, maar om diezelfde reden is dat ook misleidend. Het is namelijk de vraag in hoeverre al deze partijen op elkaar lijken en vervolgens of partijen die niet tot deze groep behoren, de 'niet-lokale partijen', daar wezenlijk van verschillen. In verschillende studies is de afgelopen jaren geprobeerd meer te weten te komen over hoe lokale partijen functioneren. In dit rapport proberen we van al die kennis een zo goed mogelijk overzicht te geven.

Werkwijze

We zoeken en analyseren (wetenschappelijke) literatuur vanaf 2002 die geheel of voor een groot deel over het functioneren van lokale partijen gaat. Er is voor 2002 gekozen omdat na dat jaar de (wetenschappelijke) aandacht voor lokale partijen leek toe te nemen, waarschijnlijk als gevolg van de flinke electorale winst die ze dat jaar bij de verkiezingen gezamenlijk behaalden. Het jaar 2002 was het jaar dat Pim Fortuyn met Leefbaar Rotterdam in Rotterdam de grootste partij werd, maar lokale partijen waren ook toen niet nieuw en ondanks de aandacht voor Fortuyns beweging was er destijds al een grote diversiteit aan lokale partijen. We presenteren onze resultaten aan de hand van enkele perspectieven op lokale partijen: hun organisatie (hoofdstuk 3), inhoudelijke standpunten (hoofdstuk 4), verkiezingen (hoofdstuk 5) en politici en bestuursdeelname (hoofdstuk 6). Deze hoofdstukken worden voorafgegaan door basisinformatie over de definitie(s), classificaties en aantallen van lokale partijen (hoofdstuk 2). Uit het in dit rapport gepresenteerde overzicht zal blijken dat er al veel bekend is over het functioneren van lokale partijen, maar ook dat nog veel onbekend is. Vandaar dat de universiteiten van Tilburg, Twente,

Leiden en Groningen met elkaar het fenomeen 'lokale partij' verder onderzoeken. Dit rapport is daarvoor een eerste stap. Het gaat in op wat we al weten van lokale partijen om daar vervolgens verder onderzoek naar te doen.

Dit onderzoek en de onderzoeken van de andere universiteiten worden mogelijk gemaakt door een subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

2 Kwantitatieve en kwalitatieve basisgegevens

In hoofdstuk drie tot en met zes presenteren we de resultaten van literatuuronderzoek van met name wetenschappelijke publicaties over lokale partijen sinds 2002. Dit hoofdstuk bevat enkele basisinformatie over definities, classificaties en aantallen.

2.1 Definities

Er zijn meerdere definities van lokale partijen in omloop. Bestuurskundige Schaap spreekt van *“partijen die slechts in één gemeente aan de verkiezingen deelnemen”* (Schaap 2015: 40). Volgens de Vereniging voor Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) is een lokale politieke groepering een *“partij of groepering, die slechts in één gemeente aan de gemeenteraadsverkiezingen meedoet en geen enkele binding heeft met een landelijke partij”* (website VPPG, 18 februari 2019). Onderzoekers van Necker van Naem definiëren een lokale partij als een partij die *“onder een conform de Kieswet geregistreerde aanduiding boven de kandidatenlijst heeft deelgenomen aan de laatstgehouden verkiezingen van één der Provinciale Staten, gemeenteraden of algemene besturen van een waterschap en daarin met een zetel is vertegenwoordigd”* (Necker van Naem 2013: 8). De Kiesraad houdt het op *“een groep mensen die probeert zetels te winnen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen en zich daarbij niet (organisatorisch of door middel van naamgeving) heeft verbonden met een groep (of meerdere groepen) die dat (ook) in andere gemeenten of bij de provinciale of landelijke verkiezingen probeert (proberen) te doen”* (Kiesraad 2018). Onder ‘niet-lokale partijen’ (soms wordt enkel van ‘landelijke partijen’ gesproken) worden doorgaans de lokale afdelingen van de landelijke, in de Tweede Kamer vertegenwoordigde, partijen bedoeld. Denk bijvoorbeeld aan de VVD in Roosendaal of het CDA in Enschede. Deze tweedeling is echter vrij grof. Er zijn immers ook partijen die niet landelijk georganiseerd zijn of verbonden zijn aan een in het Parlement vertegenwoordigde partij, maar wel in meer dan een gemeente meedoen. Voorbeelden hiervan zijn onder andere de Fryske Nationale Party (FNP) en NIDA. Opvallend is dat in veel van de in dit rapport veelvuldig aangehaalde onderzoeken een duidelijke definitie van ‘lokale partij’ ontbreekt.¹ Het is daardoor onduidelijk welke partijen zijn onderzocht. In dit rapport hebben we een voorkeur voor een enge definitie van een lokale partij. Dat wil zeggen partijen die in één gemeente meedoen aan gemeenteraadsverkiezingen of voornemens zijn dat te doen. Ook blanco kandidatenlijsten op lokaal

¹ Voor een positieve uitzondering zie: Necker van Naem 2013.

niveau vallen hieronder. We scharen bovenlokale partijen en/of combinatiepartijen daarom niet onder de noemer 'lokale partij', maar beschouwen deze als een aparte categorie. Zie tabel 1.

Tabel 1. Onderscheid politieke partijen op lokaal niveau (gebaseerd op Necker van Naem 2013: 8; Kiesraad 2018)

Naam	Definitie
Lokale partij (lokale lijst / lokale politieke groepering)	Een of meerdere personen die mee (willen) doen aan de gemeenteraadsverkiezing(en) van één gemeente zonder een organisatorische verbinding met een politieke partij die dat ook in een of meerdere andere gemeenten doet of meedoet aan de verkiezing van Provinciale Staten, waterschap, Tweede Kamer of Europees Parlement.
Lokale afdeling (van een landelijke partij)	Een of meerdere personen die mee (willen) doen aan de gemeenteraadsverkiezing(en) van één gemeente, met een organisatorische verbinding met een partij die meedoet aan de verkiezing van de Eerste of Tweede Kamer of daarin met minstens één zetel is vertegenwoordigd.
Bovenlokale partij	Een of meerdere personen die mee (willen) doen aan de gemeenteraadsverkiezing(en) van één gemeente, met een organisatorische verbinding met een partij die dat ook in een of meerdere andere gemeente(n), provincie(s) of waterschap(pen) of voor het Europees Parlement (maar dus niet voor de Eerste of Tweede Kamer) doet. ²
Combinatiepartij	Een combinatie van lokale partijen en/of lokale afdelingen en/of bovenlokale partijen die met een gezamenlijke kandidatenlijst mee (willen) doen aan de gemeenteraadsverkiezing(en) van één gemeente.

In de praktijk blijkt het echter vaak lastig om de verschillende typen partijen goed van elkaar te scheiden. Zo laat Heyerick (2016) in haar proefschrift zien dat er verschillende gradaties zijn waarop een partij op lokaal niveau verbonden kan zijn met een partij die (ook) op een ander niveau actief is. Ook in dit rapport zullen we zien dat in verschillende onderzoeken (impliciet of expliciet) verschillende definities worden gebruikt. Het selecteren van lokale partijen wordt op meerdere manieren gedaan. Een manier is op basis van naamgeving. Een lokale partij is dan een partij met een naam die in één gemeente voor de gemeenteraadsverkiezing is ingeschreven en die niet voorkomt in andere gemeenten of voor verkiezingen

² Hieronder vallen dus geen partijen die alleen aan de verkiezing van Provinciale Staten en/of een waterschap meedoen, soms respectievelijk omschreven als 'provinciale partijen' en 'waterschapspartijen' (Necker van Naem 2013).

op andere niveaus. Een partij met een naam die niet voor landelijke verkiezingen is ingeschreven, maar wel in een andere gemeente, waterschap, provincie of Europa, is dan een bovenlokale partij. Deze methode kent echter beperkingen. Zo zijn er lokale afdelingen die onder een andere naam aan de gemeenteraadsverkiezing meedoen. Voor de PvdA gold dat in 2018 voor veertig gemeenten (Kiesraad 2018). En combinatiepartijen staan vaak niet onder hun combinatienaam in het register van aanduidingen. Daarnaast kan het zijn dat partijen al wel bestaan, maar nog niet zijn ingeschreven. Een andere manier om lokale partijen te selecteren is daarom op basis van hun feitelijke relaties met andere partijen. Deze methode ondervangt een aantal van de belemmeringen bij selectie via naamgeving. De methode is echter wel intensiever en kent weer eigen beperkingen. Enerzijds zijn formele verbindingen soms moeilijk zichtbaar, laat staan gedocumenteerd. Anderzijds kunnen leden van lokale partijen actief zijn in landelijke partijen wat soms lastig van organisatorische verbinding te onderscheiden kan zijn. Onderzoekers dienen zich hiervan bewust te zijn, maar ook in hun onderzoek duidelijk(er) te maken welke definitie en methodiek zij gebruiken als ze conclusies trekken over lokale partijen.

2.2 Classificaties

In het verleden zijn pogingen ondernomen om binnen de categorie ‘lokale partij’ onderscheid te maken tussen verschillende typen, bijvoorbeeld gebaseerd op hun verkiezingsprogramma’s en/of beleidsvoornemens. Zo heeft Euser de ‘beginselverklaringen’ doorgenomen van de ongeveer 800 partijen die in 2010 en 2014 zetels haalden (Euser 2015). Eén type lokale partij is volgens hem een partij met een smal programma. Daarbinnen zijn er ‘actiepartijen’ die zich op een specifiek thema richten, bijvoorbeeld het verhinderen van een herindeling of het tegenhouden van een snelweg, en partijen die voor een specifiek deelbelang opkomen, zoals ouderen- en jongerenpartijen, islamitische partijen of geografisch georiënteerde partijen. Een ander type lokale partij is een partij met een breed programma. Dit type onderscheidt hij enerzijds in partijen die vooral uitgaan van representatie. Deze partijen ‘dienen’ de belangen van hun ‘klanten’. Anderzijds onderscheidt hij burgerpartijen die een belangrijke(re) rol aan inwoners toekennen: zij denken zelf mee over lokaal beleid en in de programma’s wordt ook nadrukkelijk uitgelegd hoe dat zou moeten gebeuren. Deze variant komt het meest voor (Euser 2015: 34; zie tabel 2).

Tabel 2. Typologie lokale partijen aan de hand van beginselverklaringen 2010-2014 en hoe vaak ze voorkomen, in percentages van alle lokale partijen die zetels hebben behaald (Euser 2015: 33)

Smal programma	Actiepartij	Groep met 'single issue'	4%
	Deelbelangenpartij	Belang specifieke groep	25%
Breed programma	Gemeentebelangenpartij	Inwoners in 'klantperspectief'	30%
	Burgerpartij	Inwoners als beleidsbepalend	41%

Een andere manier om onderscheid te maken, is op basis van naam. Zo heeft Otjes een overzicht van de namen van (bijna) alle lokale partijen die in 2018 aan de gemeenteraadsverkiezing (maart en november) meededen. Daaruit blijkt dat twee derde van die partijen de gemeentenaam in de naam heeft staan, een kwart 'algemeen belang' en rond de tien procent heeft 'lokaal' en/of 'dorp' in de naam. Andere minder vaak voorkomende termen zijn burger (7%), actief of toekomst (6%), progressief (5%), democratisch, onafhankelijk, samen, ouderen, leefbaar, 'naam van een persoon' (4%), liberaal (3%), anders, groen, stad, bewust, transparant of echt (2%) (Otjes 2019b: 15). Ook Boogers, Lucardie en Voerman hebben naar de namen van lokale partijen gekeken. In 2007 delen zij een onbekend aantal lokale partijen op basis daarvan in een specifieke categorie in. Zie tabel 3. Ook Euser heeft naar de namen van lokale partijen gekeken. Hij constateert dat van de honderd door hem geraadpleegde nieuwe lokale partijen die in 2006 aan de verkiezingen meedoen, 34% 'lokaal' in hun naam heeft staan, 22% 'belang' en 40% heeft een themanaam gekozen (Euser 2009: 85-86).

Tabel 3. Naamsaanduidingen van lokale partijen, in percentages (Boogers e.a. 2007: 14)

Algemeen belang/ gemeentebelangen	38
Onafhankelijke burgerpartijeninitiatief	11
Ideologische lijsten	9
Dorpslijsten	8
Leefbaar-partijen	6
Persoonslijsten	4
Ouderen- en jongerenpartijen	4
Overig	18

Een andere manier om onderscheid te maken, is op basis van wat bestuurders over hun eigen partij vertellen. Uit antwoorden van 251 bestuurders op vragen over doelstellingen en uitgangspunten zijn

lokale politieke groeperingen ingedeeld in drie typen. Lokalistische partijen focussen op de kwaliteit van de lokale democratie en het gemeentebestuur. Ze zijn over het algemeen a-politiek en zetten zich in voor het behoud van het eigen karakter van de gemeente. Protestpartijen laten zich sterk leiden door hun verzet tegen het functioneren van het gemeentebestuur of een gemeentelijk plan. Belangenpartijen tenslotte zetten zich in voor de belangen van specifieke (demografische) groepen, zoals jongeren, ouderen of migranten (Boogers e.a. 2007: 20-21; zie ook Van Ostaaijen e.a. 2015: 220-221). Zie tabel 4, waarbij opvalt dat onderzoekers de eerder onderscheiden categorieën van partijnamen in deze indeling hebben ingepast.

Tabel 4. Inhoudelijke typologie lokale politieke groeperingen op basis van vragenlijst onder 251 bestuurders van lokale partijen, in percentages (Boogers e.a. 2007: 21)

Type	Naamsaanduidingen	Percentage
Lokalistische partijen	Algemeen belang, gemeentebelangen	50
Protestpartijen	Leefbaar-partij, onafhankelijke burgerpartij, ideologische partij	27
Belangenpartijen	Senioren- en jongerenpartijen, dorpslijsten, persoonslijsten	23

2.3 Aantallen

Onder meer door de verschillende definities (zie 2.1) is het lastig het aantal lokale partijen precies vast te stellen. Bovendien worden lokale politieke partijen opgericht en opgeheven en kunnen ze tussendoor te maken krijgen met afsplitsingen en naamsveranderingen.³ Het precieze aantal is daarom zowel afhankelijk van de gehanteerde definitie als het meetmoment. De Kiesraad telt 833 lokale partijen die in maart 2018 deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezing. De Universiteit Twente telt er 965.⁴ Onderzoeksbureau I&O

³ Voor wat betreft naamsveranderingen is er onderzoek naar de namen van Leefbaar-lijsten. Uit dat onderzoek blijkt dat minstens 24 van de 84 partijen die in 2002 met 'Leefbaar' in hun naam aan de lokale verkiezingen meededen ongeveer tien jaar later onder een andere naam verder zijn gegaan, al dan niet door fusie (Van Ostaaijen 2012: 205). Ook van afsplitsingen weten we weinig (zie 6.3).

⁴ Het verschil lijkt deels een definitiekwestie. In de lijst van de Kiesraad worden enkele partijen die in meerdere gemeenten meedoen niet als lokale partijen gezien, zoals de Libertarische Partij, NIDA en QUEER. In de lijst van de Universiteit Twente zijn dat wel lokale partijen. Voor de partij U-Buntu Connected Front (UCF) in Rotterdam geldt het andersom. Het verschil tussen de lijst van de Kiesraad en de UT is wellicht ook deels te verklaren door middel

Research telt later dat jaar 814 lokale partijen in gemeenteraden. Necker van Naem (2013) verricht rondom de verkiezingen van 2010 een uitgebreide telling en komt tot 709 lokale partijen/lijsten; van 100 daarvan zijn voor het eerst kandidaten in de gemeenteraad gekozen.⁵ Dat aantal verschilt weer van het aantal lokale partijen dat Euser na de verkiezingen telt. Ook aan dit verschil ligt vermoedelijk een definitiekwestie ten grondslag.

Tabel 5. Aantallen lokale partijen (I&O Research 2018: 21; NOS 2014; Euser 2015; Necker van Naem (N&N) 2013; DNPP 2006; Kiesraad 2018; Universiteit Twente (UT) 2018). Door definitieverschillen zijn de cijfers onderling waarschijnlijk niet (goed) vergelijkbaar.

Jaar	Deelnemen aan verkiezingen	Aantal in de raad	Nieuw in de raad	Grootste in gemeente
2006	Niet bekend	627 (Euser)	304 (Euser)	90 (DNPP)
2010	870 (NOS)	817 (Euser) 709 (N&N)	195 (Euser) 100 (N&N)	227 (Euser)
2014	935 (Kiesraad) 1024 (NOS)	834 (Euser)	324 (Euser)	191 (Euser)
2018	833 (Kiesraad) 965 (UT)	814 (I&O)	Niet bekend	Niet bekend

van lokale fracties van landelijke partijen die onder een andere naam lokaal in de raad zitten. Zo valt PGA in Asten in de lijst van de UT onder lokale partijen, terwijl deze partij in de lijst van de Kiesraad onder de PvdA valt.

⁵ In 2010 hebben in totaal 2853 kandidatenlijsten deelgenomen aan de lokale verkiezingen. Daarvan zijn van 2671 lijsten kandidaten verkozen in de gemeenteraad. Van die 2671 lijsten zijn er 709 van een lokale partij, 1812 van een landelijke partij, 59 van een ‘combinatielijst landelijke partijen’ (waaronder 35 ChristenUnie/SGP), 10 van een ‘combinatielijst landelijke partij – lokale partij’, 56 van een bovenlokale partij (TROTS, FNP, NCPN) en 25 van een blanco lijst). Van de 2853 kandidatenlijsten die aan de verkiezingen meededen, haalden 182 lijsten geen zetel. Dat geldt vooral voor de bovenlokale partijen en de blanco lijsten (Necker van Naem 2013: 12-16).

3 Lokale partij organisatie

Een lokale partij is ook een organisatie. De partij kent een oprichting, een interne organisatie inclusief financiën en – in de meeste gevallen – een ledenbestand. In dit hoofdstuk wordt via deze drie onderdelen het intern functioneren van lokale partijen beschreven.

3.1 Oprichting

Over de redenen van oprichting is slechts beperkt onderzoek beschikbaar. Op basis van interviews met honderd oprichters van nieuwe lokale partijen constateert Euser in 2009 dat het oprichten van een lokale partij vaak de actie van een of enkele personen is. Veel van hen hebben hun carrière niet in eerste plaats in de politiek gemaakt, maar komen uit het bedrijfsleven. De overgrote meerderheid van de groep onderzochte oprichters kan worden gekwalificeerd als babyboomer, hoogopgeleide vijftigers en zestigers die financieel en maatschappelijk relatief onafhankelijk zijn op het moment dat ze besluiten een lokale partij op te richten. Bijna twee op de drie oprichters zijn vroeger actief geweest bij (een van) de drie (voormalig) grote landelijke partijen (Euser 2009: 75, 81-91). Onvrede is een belangrijke reden voor oprichting. Dat kan met verschillende zaken te maken hebben: “Onvrede over de kwaliteit van het lokale bestuur, gevormd door landelijke partijen; het onvermogen van het bestuur om met burgers te communiceren; de megalomane plannen waarom burgers nooit hebben gevraagd; klachten over de kwaliteit van de gemeentelijke dienstverlening” (Euser 2010: 14). Daarnaast bevatten de verhalen van de oprichters die eerder raadslid of wethouder waren van een landelijke partij een afkeer ten opzichte van een nieuwe generatie beroepspolitici: “De aanstormende nieuwkomers (...) spiegelen zich vooral aan de landelijke fulltime politici en maken zich (...) de landelijke technieken op het gebied van communicatie eigen. Inclusief een bepaalde minachting voor het traditionele politieke werk (...) Het onderhouden van een netwerk in de lokale gemeenschap” (Euser 2009: 43). Volgens Euser worden lokale partijen meer gedwongen de straat op te gaan omdat ze niet van een landelijke partij(naam) en de media-aandacht daaromheen kunnen profiteren (Euser 2009: 44-45). Boogers, Lucardie en Voerman hebben via onderzoek onder 251 bestuurders van (nieuwe en bestaande) lokale politieke groeperingen ook naar motieven voor oprichting gevraagd. In hun onderzoek werken ze met vooraf geformuleerde antwoordcategorieën. Ook uit hun onderzoek blijkt onvrede een belangrijke reden voor oprichting, maar dat boet na verloop van tijd wel aan belang in. Het opkomen voor de belangen van een dorp of wijk en de zorg om het behoud van het eigen karakter van de gemeente, verliezen hun belang veel minder. Zie tabel 6.

Tabel 6. Motieven voor de oprichting van lokale politieke groeperingen en het belang van die motieven, onderzoek onder 251 bestuurders van lokale politieke groeperingen (Boogers e.a. 2007)

Motieven	Percentage zeer belangrijk bij oprichting	Percentage zeer belangrijk nu
Onvrede over het gemeentelijk beleid in het algemeen	50	28
Onvrede over het functioneren van de lokale democratie	44	24
De zorg om het behoud van het eigen karakter van de gemeente	46	50
Opkomen voor de belangen van een dorp of wijk	37	31
Belangstelling om mee te doen aan de lokale politiek	36	42
Politieke overtuiging die bij andere partijen weinig aan bod kwam	32	23
Opkomen voor de belangen van een bepaalde groep burgers	22	20
Het voeren van actie voor een concreet onderwerp	22	18
Conflict binnen een bestaande politieke partij	13	1
Gemeenschappelijke levensovertuiging	7	6

3.2 Organisatie en leden

Over de organisatie en leden van lokale partijen is relatief veel onderzoek beschikbaar, met name kwantitatief. In het verleden waren lokale politieke partijen meestal losse organisaties en in veel gevallen geen partijorganisaties met leden. Sinds de herziening van de Kieswet in 1989 en de eisen aan deelneming voor gemeenteraadsverkiezingen worden lokale partijen min of meer verplicht tot een verenigingsstructuur (Boogers e.a. 2007: 23). In hoeverre dat ook betekent dat ze statuten en reglementen hebben en gebruiken, weten we niet. Uit recent onderzoek blijkt dat een lokale partij in Nederland gemiddeld 57 leden kent. In de kleinste gemeenten is dat 56, in de grootste 62. Dat is minder dan een lokale afdeling, maar een lokale partij kent relatief meer actieve leden. Zie tabel 7.⁶ Deze verschillen hebben er waarschijnlijk mee te maken dat mensen die lid worden van een landelijke partij (en daarmee vrijwel tegelijkertijd bij een lokale afdeling worden aangemeld) dat waarschijnlijk vaak doen uit affiniteit met de landelijke partij en niet altijd om zich in te zetten in de regio/gemeente waar ze wonen.

⁶ Actieve leden zijn leden die deelnemen aan partijactiviteiten als het rondbrengen van folders en het bezoeken van partijbijeenkomsten, of die bijvoorbeeld lid zijn van het afdelingsbestuur of van de schaduwgemeenteraadsfractie (Boogers & Voerman 2018: 14).

Overigens maken de auteurs een voorbehoud bij de cijfers. Voor lokale politieke partijen “is het onderscheid tussen leden en niet-leden nogal diffuus” (Boogers & Voerman 2018: 15-16).⁷

Tabel 7. Gemiddeld aantal (actieve) leden per partij, uitsplitsing lokale politieke partijen op basis van gemeentegrootte (Voerman & Boogers 2018: 14)

	Gemiddeld aantal leden				Gemiddeld aantal actieve leden			
	2006	2010	2014	2018	2006	2010	2014	2018
Lokale politieke groepering	72	62	60	57	21	20	19	31
< 20.000	55	52	49	56	19	18	16	31
20-50.000	74	67	58	54	22	20	20	28
50-100.000	75	57	57	61	21	19	18	29
> 100.000	122	81	101	62	23	25	25	41
Lokale afdeling	140	158	145	159	25	26	25	44
Totaal	130	143	117	121	25	25	23	37

In onderzoek van Boogers, Lucardie en Voerman (2007: 26) blijkt dat ledenvergaderingen (95%) en de website (86%) de meest gebruikte middelen zijn om contact met de leden te onderhouden. Daarna volgen op afstand een elektronische nieuwsbrief (39%), een ledenblad (25%) en thematische werkgroepen (23%). Daarnaast onderhouden lokale partijen contact met de plaatselijke gemeenschap. Ze vertrouwen daarbij op informele contacten van raadsleden en leden, maar ook op de website, ledenvergaderingen, werkbezoeken door raadsleden, periodiek contact met maatschappelijke organisaties, spreekuren en werkbezoeken door actieve leden. Zie tabel 8. Partijen die zich meer links op het politieke spectrum plaatsen, maken vaker gebruik van wijk- en werkbezoeken. Partijen die zich meer rechts plaatsen, maken vaker gebruik van fractiespreekuren. Lokalistische partijen of protestpartijen houden zich gemiddeld genomen vaker op de hoogte via de informele netwerken van raadsleden. Grotere partijen informeren zich vaker met wijk- en werkbezoeken, discussiebijeenkomsten en ledenvergaderingen (Boogers e.a. 2007: 26).

⁷ Boogers en Voerman spreken over ‘lokale politieke groeperingen’. In dit rapport wordt over lokale partijen gesproken, ook als daar in het oorspronkelijke onderzoek een iets andere term voor wordt gebruikt.

Tabel 8. Wijze waarop lokale politieke groepering zich informeert over wensen en problemen van de plaatselijke gemeenschap (Boogers e.a. 2007: 27)

Wijze van informeren	Percentage
Door informele contacten van raadsleden	88
Door informele contacten van leden	85
Via onze website	78
Met een ledenvergadering	71
Door wijk- en werkbezoeken door raadsleden	70
Door periodiek contact met maatschappelijke organisaties	65
Door een fractiespreekuur	61
Door wijk- en werkbezoeken door actieve leden	56
Door informatie- en discussiebijeenkomsten van de partij	38

Iets meer dan de helft van de lokale partijen heeft enige of veel moeite met het vinden van bestuursleden. Dat is een stuk minder dan de 74% van lokale afdelingen (Boogers & Voerman 2018: 17-18). Ook blijken betrokkenen bij lokale partijen overwegend meer tevreden over het functioneren van hun partijafdeling, meer dan 80% geeft als oordeel '(erg) goed', ten opzichte van 59% bij lokale afdelingen. Uit datzelfde onderzoek blijkt dat 92% van de lokale afdelingen tevreden is over de ondersteuning door het landelijk partijbestuur bij de kandidaatstelling. Dat toont volgens de auteurs dat lokale politieke groeperingen, die dergelijke steun niet hebben, op achterstand staan (Boogers & Voerman 2018: 20-21). We weten veel minder over hoe lokale partijen contact onderhouden met andere bestuursniveaus. Wel weten we waar lokale partijen behoefte aan hebben. In een recente enquête onder 515 betrokkenen bij lokale partijen blijken lokale partijen vooral behoefte te hebben aan trainings- en opleidingsmogelijkheden, zowel voor beleidsinhoudelijke als partijgerichte activiteiten (ProDemos 2018). Uit onderzoek van Necker van Naem blijkt tenslotte dat ongeveer een kwart van de respondenten van lokale partijen een 'Stichting fractieondersteuning' kent, gevolgd door een plaatselijke denktank/instituut (18%) en bijna 60% een andersoortige instelling. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat onder lokale partijen in dat onderzoek ook 'lokale' waterschaps- en provinciale partijen worden verstaan. Jongerenorganisaties, organisaties voor fondsenwerving en organisaties voor bestuurders en/of volksvertegenwoordigers komen bij lokale partijen, in tegenstelling tot de landelijke, niet of nauwelijks voor (Necker van Naem 2013: 40-41; zie ook ProDemos 2018: 8). Op basis van hoe partijen de relaties met de leden vormgeven en zich verhouden tot hun leden, achterban en samenleving komen Boogers, Lucardie en Voerman tot drie typen organisatie.

Het valt op dat ook deze indeling naadloos lijkt aan te sluiten bij de door hen onderscheiden namen en inhoudelijke typologie van lokale partijen (zie tabel 3 en tabel 4).

Tabel 9. Organisatie typologie lokale politieke groeperingen (Boogers e.a. 2007: 28-29)

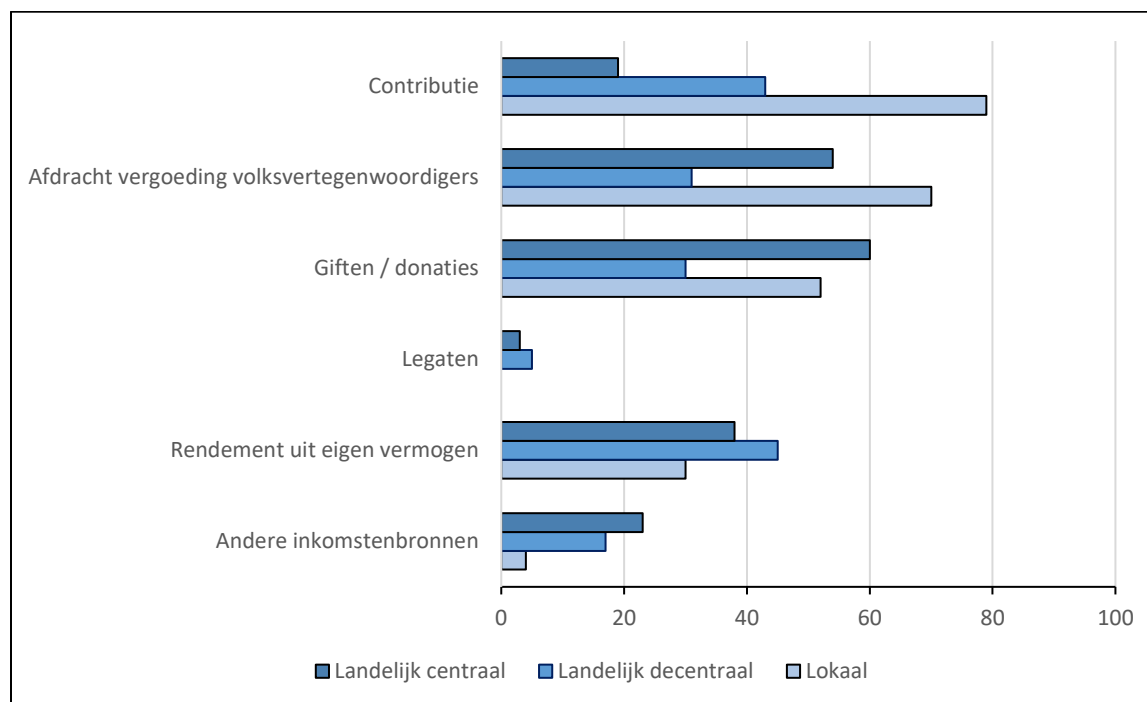
Type	Omschrijving	Percentage
Ledenpartij (dorpslijsten, senioren- en jongerenpartijen)	De partijorganisatie staat centraal. Er wordt veel moeite gedaan om leden en anderen te betrekken bij ideeënontwikkeling. Sterke forumfunctie. Omvangrijk ledenbestand. Dorpslijsten en senioren- en jongerenpartijen zijn in deze groep sterk vertegenwoordigd.	38
Kaderpartij (ideologische lijsten)	De raadsfractie staat centraal. Het gaat om betrekkelijk grote partijen, met gemiddeld genomen weinig actieve leden. Partijen waarvan de naamgeving naar hun ideologische profiel verwijst, komen in deze groep vaker voor.	26
Activistenpartij (leefbaar-partijen, onafhankelijke burgerpartijen)	Kleinere partijen met relatief veel actieve leden en een sterke externe oriëntatie via wijk- en werkbezoeken, periodiek overleg met maatschappelijke organisaties en informele contacten. De maatschappelijke worteling van deze partijen berust op de inspanningen van actieve leden. De meest voorkomende naamsaanduidingen zijn leefbaar-partijen en onafhankelijke burgerpartijen	37

3.3 Financiën

In 2013 is via een enquête onderzoek gedaan naar de leden- en financiële administraties van politieke partijen op lokaal niveau (Necker van Naem 2013). Hieruit blijkt dat bijna alle lokale partijen over een eigen bankrekening (98%) en een eigen financiële administratie beschikken (92%).⁸ Bij de landelijke partijen is dat nog iets meer. Meer verschil bestaat er in de wijze van administreren. Sommige centraal georganiseerde landelijke partijen kennen een standaard boekhoudapplicatie. Decentraal georganiseerde landelijke partijen en lokale partijen hebben daarin meer vrijheid. Daarnaast zijn er verschillen in inkomsten. De inkomsten van lokale partijen liggen lager dan die van landelijke partijen. Lokale partijen noteren een gemiddelde jaarinkomst van €3233, ten opzichte van €4120 bij landelijk decentraal en €5033 bij landelijk centraal georganiseerde partijen (Necker van Naem 2013: 30-32).

⁸ De resultaten in dat onderzoek over lokale partijen hebben over het algemeen betrekking op lokale partijen in gemeenten, maar omvatten ook een klein aantal lokale partijen op waterschaps- en provinciaal niveau.

Figuur 1. inkomstenbronnen (Necker van Naem 2013: 34. Cijfers via benadering uit een grafiek)

Bij de lokale partijen geven relatief meer respondenten aan contributie te ontvangen, zie figuur 1. Het kan echter zijn dat respondenten van de landelijke afdelingen de contributie niet herkennen, omdat deze centraal wordt geïnd en dan aan de lokale afdeling wordt overgemaakt. Het verklaart wellicht de hogere scores bij 'Andere inkomstenbronnen' bij die partijen. Ook de afdracht van volksvertegenwoordigers komt onder lokale partijen het meest voor. De hoogte van de afdracht bedraagt voor een raadslid in het algemeen vaak een paar honderd Euro per jaar. Ongeveer de helft van de respondenten van lokale partijen geeft aan giften/donaties te ontvangen. De gemiddelde waarde daarvan ligt met €164 wel een stuk lager dan voor landelijk decentrale (€537) en landelijk centrale (€386) partijen. Een lokale partij ontvangt 5% van de inkomsten uit giften, tegenover 8% bij landelijk centrale en 13% bij landelijk decentrale partijen.⁹ Van de lokale partijen geeft 72% aan dat giften geregistreerd worden, tegenover 85% onder landelijk centrale en 99% van landelijk decentrale partijen. Daarnaast ontvangt ongeveer 30% van de lokale partijen rendement uit eigen vermogen, iets minder dan de landelijke partijen (Necker van Naem 2013: 33-37). Deze bevindingen komen grotendeels overeen met onderzoek enkele jaren eerder waaruit

⁹ Partijen ontvangen daarnaast ook giften in natura, zoals bijvoorbeeld het gebruik van een gebouw. Dat geldt voor 20% van de lokale partijen, 15% van de landelijk centrale partijen en 22% van de landelijk decentrale partijen (Necker van Naem 2013: 39).

bleek dat de contributie van leden een belangrijke financieringsbron van lokale partijen is (86% van de respondenten geeft dit aan), gevolgd door de afdrachten van raadsleden en wethouders (77%), donaties van leden (45%), donaties van niet-leden (18%) en gemeentelijke vergoeding (2%) (Boogers e.a. 2007). Voor wat betreft controle blijkt dat meer dan 90% van de partijen aangeeft dat er jaarlijks controle op juistheid en rechtmatigheid van de financiële administratie plaatsvindt. De verschillen tussen typen partijen zijn klein. Een accountantscontrole komt bij minder dan 5% van de partijen voor en ook hier zijn de verschillen tussen typen partijen klein. Alle partijen kennen een kas(controle)commissie en de meeste partijen hebben interne afspraken over hoe dat wordt ingevuld. Uiteindelijk wordt verantwoording afgelegd aan de partijleden. De jaarrekening wordt door partijen doorgaans niet actief openbaar gemaakt. Ook dat geldt voor alle typen partijen (Necker van Naem 2013: 42-45). Voor wat betreft de uitgaven is er onderzoek in enkele kleine en middelgrote gemeenten waaruit blijkt dat het meeste geld naar lokale verkiezingscampagnes gaat; partijen 'sparen' daarvoor. Tussen 2010 en 2018 was het gemiddelde budget in deze gemeenten ongeveer €6000 (Boedeltje & Rosema 2010; Van Ostaaijen 2014; Wagenaar & Van Ostaaijen 2018). Het grootste deel daarvan (in 2018 en 2014) is bestemd voor drukwerk, met name posters en flyers/folders. Tussen lokale partijen en lokale afdelingen werd geen onderscheid gemaakt.

4 Inhoudelijke standpunten

Lokale partijen bestaan naast concrete organisaties ook uit een verzameling standpunten waarmee ze leden proberen te werven en verkiezingen proberen te winnen. Over de inhoudelijke standpunten van lokale partijen zijn enkele onderzoeken beschikbaar. Deze richten zich met name op een analyse van verkiezingsprogramma's. Allereerst blijkt op basis van een analyse van de verkiezingsprogramma's van 2018 dat lokale partijen zich vaker richten op vraagstukken die in de gemeente pregnant zijn; lokale partijen zijn 'lokalistischer'. Dit is gemeten door te kijken naar het percentage van voor de gemeente unieke woorden in het verkiezingsprogramma. Daaruit blijkt een significant verschil: 0,42% voor lokale partijen ten opzichte van 0,26% voor lokale afdelingen (Otjes 2019b: 19).¹⁰ Tussen verschillende lokale partijen zit echter verschil. Otjes onderscheidt de partijen op basis van hun naam. Lokale partijen met 'beter' in hun naam zijn veruit het meest lokalistisch, op afstand gevolgd door 'werkgever' en 'stad'.¹¹ Vervolgens plaatst hij de partijen op een links-rechtsschaal en constateert: "Lokale partijen zijn gemiddeld een klein beetje maar wel significant rechtser dan de landelijke partijen samen" (Otjes 2019b: 21-22). Ook hier is desalniettemin sprake van (beperkte) spreiding: "Groene, progressieve, stads- en jongerenpartijen staan links in de familie; liberale, burger- en Christelijke partijen staan rechts in de familie" (Otjes 2019b: 23). Ook in ouder onderzoek is gekeken naar waar lokale partijen staan op de links-rechtsschaal. Toen werd aan lokale partijen gevraagd om zichzelf op die schaal te plaatsen. Veel respondenten positioneerden zich toen in het midden of gaven aan zich er in het geheel niet op te kunnen/willen plaatsen (Boogers e.a. 2007: 22-23; zie tabel 10).¹²

¹⁰ Er zijn echter wel verschillen met verschillende soorten landelijke partijen. Zo zit de PVV qua percentage bijvoorbeeld maar net onder de lokale partijen, de PvdD is het minst lokalistisch van alle partijen (Otjes 2019b: 20).

¹¹ De vijf partijen die achtereenvolgens het minst lokalistisch zijn, zijn lokale partijen met Islam, progressief, bewust, werknemer of ouderen in hun naam (Otjes 2019b: 21).

¹² Dit geldt vooral voor wat de auteurs bestempelen als persoonslijsten en algemeen belangenpartijen. De ideologische partijen plaatsen zich wat vaker links van het midden, dorpslijsten wat vaker rechts en Leefbaar-partijen zowel rechts als links (zie ook paragraaf 2.2).

Tabel 10. Ideologische zelf-plaatsing door lokale politieke groeperingen, in percentages (Boogers e.a. 2007: 22-23)

Links	9
Centrum-links	16
Midden	33
Centrum-rechts	7
Rechts	1
Niet van toepassing	34

Otjes heeft vervolgens naar de ‘nieuwe culturele dimensie’ gekeken. Hij constateert kleine verschillen, maar lokale partijen zijn wel significant cultureel progressiever dan de gemiddelde landelijke partij (Otjes 2019b: 26). Onderling zijn ook hier echter verschillen: “Christelijke, onafhankelijke en leefbare zijn relatief conservatief (...) Jongerenpartijen, actiepartijen en partijen die ‘beter’ beloven zijn juist relatief progressief” (Otjes 2019b: 27). Ook het NRC analyseerde de verkiezingsprogramma’s van 2018, 700 in totaal van zowel (grote) lokale partijen als landelijke partijen. Daaruit blijkt dat lokale partijen zich vooral op veiligheid profileren. Volgens de krant kan twee derde als een echte *law and order* partij worden gekenmerkt. Een derde profileert zich vooral sociaal. Dit moet echter niet worden opgevat als ‘rechts’ versus ‘links’. Het valt de journalisten op dat de lokale partijen zich onttrekken aan de traditionele, ideologische verdeling in links en rechts: “De helft (...) profileert zich op zowel veiligheid, als met groene en sociale onderwerpen, traditioneel linkse thema’s (...) Bij de lokale afdelingen van landelijke partijen kom je die combinatie nauwelijks tegen”. Bovendien gaat het bij veiligheid bij lokale partijen minder vaak over het aanpakken van criminaliteit of het terugdringen van geweld. De nadruk wordt veel sterker gelegd op het algehele gevoel van veiligheid: durven we zonder problemen over straat? Daar hoort bijvoorbeeld ook verkeersveiligheid bij en buitengewoon opsporingsambtenaren die over ‘kleinere’ overtredingen en vergrijpen gaan, zoals parkeeroverlast, hondenpoep of het dumpen van afval (NRC 2018a). Op basis van een tekstanalyse van 49 verkiezingsprogramma’s constateert Penninx in zijn afstudeeronderzoek dat er tussen lokale en landelijke partijen weinig verschillen bestaan in het aantal woorden dat lokale partijen en lokale afdelingen aan bepaalde onderwerpen besteden (Penninx 2015: 3). Dat geldt zowel voor de twaalf hoofdonderwerpen als de uitsplitsing daarvan in 32 deelonderwerpen.¹³ Alleen bij het thema milieu

¹³ De twaalf hoofdonderwerpen zijn: wonen en groenvoorziening, zorg en welzijn, werkgelegenheid en economie, milieu, verkeer / OV / parkeren, openbaar bestuur, veiligheid, gemeentelijke financiën, onderwijs, dienstverlening, armoedebestrijding, integratie.

is een significant verschil waar te nemen (Penninx 2015: 63).¹⁴ Het valt de onderzoeker bovendien op dat de thema's waaraan partijen aandacht besteden niet overeenkomen met wat uit onderzoek rond de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 als belangrijkste onderwerpen van kiezers naar voren komen. Op basis van ander scriptie-onderzoek, waarin in drie gemeenten verkiezingsprogramma's worden geanalyseerd, concludeert Kalis (2011) dat de lokale partijen in hun programma's meer aandacht hebben voor burgerparticipatie, maar op andere gebieden – met name verkeer en mobiliteit, sport, onderwijs en veiligheid – minder unieke standpunten innamen. Tenslotte is aan respondenten van lokale partijen zelf gevraagd welke doelstellingen zij zeer belangrijk vinden. Van de door de onderzoekers gegeven antwoorden springen 'ervoor zorgen dat de gemeente goed wordt bestuurd' en 'het dichten van de kloof tussen burger en bestuur' er respectievelijk met 83 en 74 procent bovenuit. Zie tabel 11.

Tabel 11. Doelstellingen lokale politieke groeperingen, percentage 'zeer belangrijk' (onderzoek onder 251 bestuurders van lokale politieke groeperingen, in: Boogers e.a. 2007)

Doelstelling	Percentage zeer belangrijk
Ervoor zorgen dat de gemeente goed wordt bestuurd	83
Het dichten van de kloof tussen burger en bestuur	74
Het behoud van het karakter van de gemeente	58
Het opkomen voor de zwakkeren in de samenleving	57
Het opkomen voor de belangen van een dorp of wijk	50
Het verdedigen van de belangen van de gemeente tegenover provincie of rijk	27
Het opkomen voor de belangen van een bepaalde groep mensen	26
Verzet tegen een bepaald gemeentelijk plan	15

¹⁴ Als we vervolgens meer gedetailleerd kijken naar de ranglijsten van lokale partijen en lokale afdelingen (de volgorde van onderwerpen waar het meeste tekst aan wordt besteed) en dan naar de onderwerpen die in de twee lijsten met drie plaatsen of meer van elkaar verschillen, dan hebben lokale partijen meer aandacht voor WMO/ouderen/gehandicapten, weg en verkeer, (kwaliteit van de) leefomgeving, dienstverlening, recreatie en toerisme. Landelijke partijen meer aandacht voor milieu, gemeentelijke financiën, woon- en leefomgeving (veiligheid), cultuur en kunst, re-integratie en bijstand, groen en natuur, armoedebestrijding en vroeg- en voorschoolse educatie.

Als laatste zijn er enkele onderzoeken waarin gekeken wordt of lokale partijen ook populistisch(er dan lokale afdelingen) zijn. Otjes constateert dat de programma's van lokale partijen in 2018 gemiddeld genomen populistischer zijn dan die van landelijke partijen: 0,06% van de woorden van de lokale programma's is als populistisch te kenmerken tegenover 0,04% bij de lokale afdelingen. SP, DENK, PvdD en PVV scoren desalniettemin hoger dan lokale partijen (Otjes 2019b: 16, 18). Ook hier zijn tussen lokale partijen verschillen. Programma's van partijen die in hun naam verwijzen naar veiligheid, beter, liberaal of de naam van een persoon, bevatten het hoogste percentage populisme. De partijen die in hun naam verwijzen naar islam, jongeren, dorp, transparant, bewust, lokaal en groen het minste (Otjes 2019b: 16, 18). Ook Von Harenberg constateert in zijn scriptie op basis van 72 partijprogramma's van lokale partijen en 72 partijprogramma's van lokale afdelingen dat partijprogramma's van lokale politieke partijen populistischer zijn dan de landelijke partijafdelingen (Von Harenberg 2016: 3).¹⁵ Gevers heeft vervolgens met min of meer dezelfde methodiek gekeken of lokale partijen populistischer zijn geworden tussen 2006 en 2014 (Gevers 2016). Hij constateert op basis van een analyse van 42 programma's uit 2006 en 72 programma's uit 2014 een lichte stijging. De populismegraad - het aantal populistische woorden gedeeld door het totaal aantal woorden van een programma - is in die jaren gestegen van 0,703 naar 0,739.

¹⁵ Dat wil zeggen ze scoren sterker op verwijzingen naar het volk, het anti-establishment karakter en claims voor een directe democratie.

5 Verkiezingen

Het meedoen aan verkiezingen en daarin goed presteren, is een belangrijke taak van politieke partijen. Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de electorale resultaten van lokale partijen en de stemmotieven van hun kiezers.

5.1 Verkiezingscampagne

Er zijn de afgelopen jaren enkele onderzoeken uitgevoerd naar hoe lokale politici zich in enkele kleine en middelgrote gemeenten voorbereiden op de verkiezingen. Dat gaat dan onder meer over het opstellen van de verkiezingsprogramma's en het voeren van de campagne (Rosema & Boedeltje 2010; Van Ostaaijen 2014; Wagenaar & Van Ostaaijen 2018). In de conclusies van het meest recente onderzoek blijken er op het vlak van campagne geen grote verschillen tussen lokale partijen en lokale afdelingen. De thematiek is in alle programma's vergelijkbaar. Er zijn verschillen in de mate van concreetheid, maar dit verloopt niet via de scheidslijn lokale partijen – lokale afdelingen.¹⁶ Een dergelijk onderscheid lijkt er ook niet te zijn voor het opstellen van het verkiezingsprogramma. Doorgaans stelt een kleine groep van (voornamelijk) partijleden het programma op. Het verschilt per partij of en in hoeverre er daarvoor inbreng van buitenaf wordt gezocht en gebruikt (Wagenaar & Van Ostaaijen 2018). Ook de verkiezingscampagnes worden per partij doorgaans door een kleine kern van leden getrokken, waarbij vooral het toenemende gebruik van sociale media opvalt. Ook hier lijken tussen lokale partijen en lokale afdelingen geen grote verschillen te zijn.

5.2 Electorale resultaten

Bij het presenteren van de electorale resultaten van lokale partijen wordt een aantal eerder besproken problemen met betrekking tot de definitie zichtbaar. Tot en met 1998 komen de data en definities van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In 2010 is de Kiesraad begonnen met het verzamelen en publiceren van de verkiezingsstatistieken. De definities van lokale partijen in 2002 en 2006 zijn niet bekend (persoonlijk contact Kiesraad). Dat maakt de resultaten van de verschillende verkiezingen niet (noodzakelijk) goed vergelijkbaar en voor 2002 en 2006 ook niet goed herleidbaar. In tabel 12 proberen

¹⁶ Wel zijn de programma's van lokale partijen een stuk korter dan van lokale afdelingen (Otjes 2019b). Uit een steekproef van programma's uit 2014 waren juist de programma's van lokale partijen langer (Penninx 2015: 74).

we desalniettemin tot een zo goed mogelijke benadering te komen en maken we tegelijkertijd duidelijk wat de definitieverschillen zijn.¹⁷

Tabel 12. Electorale resultaten lokale partijen (bronnen: Kiesraad: www.verkiezingsuitslagen.nl, op verschillende momenten in 2019 geraadpleegd en CBS documentatie)

	1974	1978	1982	1986	1990	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014	2018
Lokale partij(en)										22,10	23,66	27,77	28,65
Lokale onafhankelijke groepering(en)						12,9	16,5	18,3	25,02				
onafhankelijke (plaatselijke) groepering(en)			12,2	11,7	12,9								
Onafhankelijken	8,4	5,6											
Rooms-katholieke lijst(en)	12,1	8,3	0,5	0,2									
Protestant-christelijke lijst(en)	0,4	0,3	0,2	0,2									
Totaal	20,9	14,2	12,9	12,1	12,9	12,9	16,5	18,3	25,02	22,10 18	23,66	27,77	28,65
Overig	3,8	0,5	2,1	6,5	5,0	4,6	4,9	6,1	4,34				

Hieronder volgen de in de tabel gehanteerde definities:

Onafhankelijken: De term ‘onafhankelijken’ wordt in 1974 en 1978 gebruikt “indien uitsluitend de naam van de lijstaanvoerder (lijsttrekker) is vermeld en een specificatie naar kerkelijke of politieke gezindte niet mogelijk bleek, of indien de lijst wordt aangeduid als een plaatselijke kiesvereniging, gemeentebelang respectievelijk algemeen belang (zonder aanduiding van kerkelijke gezindte of onder uitdrukkelijke vermelding van bijv. neutrale middenstanders, boeren, vrijzinnigen enz.).”

Onafhankelijke (plaatselijke) groepering: Voor 1982, 1986 en 1990 wordt de term ‘onafhankelijke (plaatselijke) groepering’ gebruikt. De definitie hiervan in 1982 en 1986 is vrijwel gelijk aan de definitie van ‘onafhankelijken’. Enkel de laatste tekstfrase, het deel tussen haakjes is in 1982 en 1986 veranderd in: “zonder aanduiding van

¹⁷ Voor 1990 zijn twee verschillende indelingen voorhanden. De percentages daarbij geven aan dat er wellicht weinig tot geen verschil zit in de partijen die vallen onder lokale onafhankelijke groeperingen en die onder onafhankelijke (plaatselijke) groeperingen.

¹⁸ In een door CBS na persoonlijke communicatie ontvangen bestand wordt over 21,85 procent gesproken.

kerkelijke gezindte of onder uitdrukkelijke vermelding onafhankelijk". In 1990 is de volledige definitie gewijzigd in: "een lijst die uitsluitend de naam van de lijsttrekker vermeldt en/of waarbij een specificatie naar kerkelijke of politieke gezindte niet mogelijk is; een groepering die te kennen heeft gegeven onafhankelijk te zijn".

Lokale onafhankelijke groepering: In 1994 en 1998 wordt hieronder verstaan: "een lokale groepering respectievelijk combinatie van landelijke en/of plaatselijke groeperingen die niet tot één van de bovengenoemde categorieën kan worden gerekend". Met bovenstaande categorieën wordt bedoeld: 1) een lokale confessionele groepering ("een gecombineerde lijst waarbij minimaal één van de groeperingen een algemeen bekende confessionele groepering (CDA, SGP, GPV en RPF) is; een anderszins duidelijk confessionele combinatie c.q. groepering), of 2) een lokale progressieve groepering ("een gecombineerde lijst waarbij minimaal één van de groeperingen een algemeen bekende progressieve groepering (PvdA, D66, GL en SP) is; een anderszins duidelijk progressieve combinatie c.q. groepering").

Rooms-katholieke lijst: In 1974 is de definitie: "indien een rooms-katholieke groep (middenstanders, boeren, arbeiders, buurtschappen) een lijst heeft ingediend en niet is gebleken, dat deze geldt als de officiële respectievelijk hoofdlijst van de KVP." Voor 1978 wordt "KVP" vervangen door "bekende christelijke groeperingen". In 1982 en 1986 wordt de tekst tussen haakjes uit de definitie geschrapt.

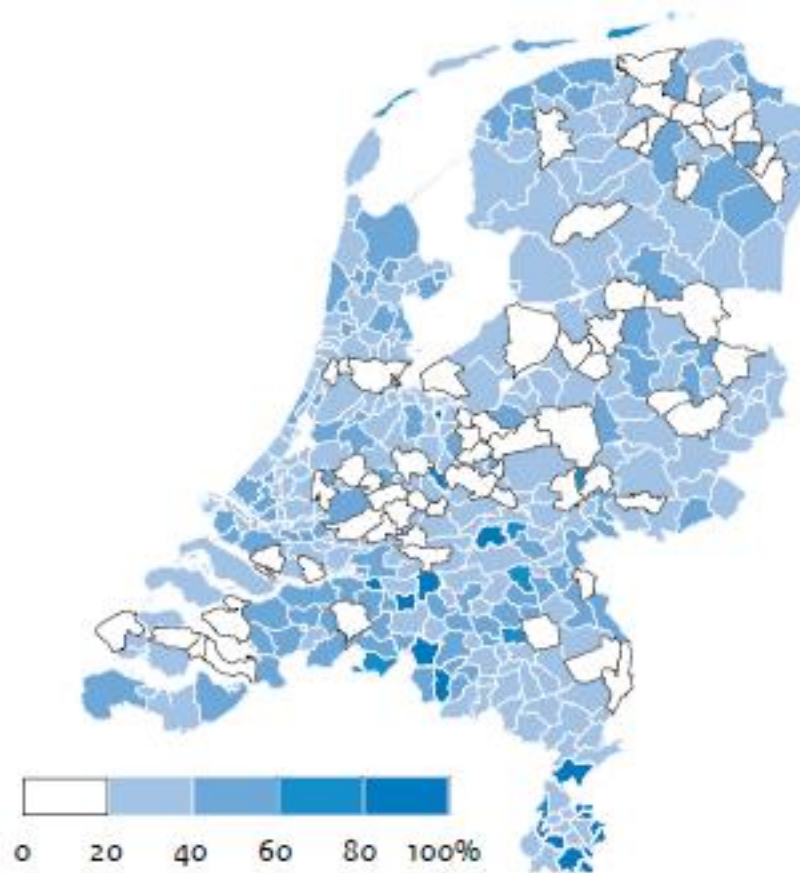
Protestants-Christelijke lijst: Indien een protestants-christelijke groep een lijst heeft ingediend en niet is gebleken dat deze geldt als de officiële respectievelijk hoofdlijst van één van de bekende protestants-christelijke groeperingen.

Overig: Onder de categorie 'overig' vallen vooral combinatiepartijen, oftewel combinaties van een of meer landelijke partijen waarvan ook lokale partijen deel kunnen uitmaken (de opsplitsing tussen landelijk/landelijk en landelijk/lokaal is niet gemaakt).¹⁹ De categorieën veranderen door de jaren heen. Zo komt er in 1982 expliciet de categorie 'progressief akkoord' bij. Strikt genomen vallen deze partijen niet onder onze definitie van een lokale partij, maar omdat in de recente Kiesraad-cijfers mogelijk wel lokaal/landelijk combinaties zitten, kan het zijn dat om de cijfers tot en met 2002 met die cijfers goed te kunnen vergelijken een deel van het percentage van deze categorie erbij geteld zou moeten worden, (namelijk de stemmen op combinaties van een of meer landelijke partijen met een of meer lokale partijen). Vanaf 2010 worden alle lokaal/landelijke combinaties door de Kiesraad apart vermeld.

Voor 2018 zijn er aanvullende cijfers. In de kleinste gemeenten wordt 45% van de raadszetels bezet door lokale partijen, in de grootste 21%. Ook zijn er verschillen in regio's en soorten gemeenten zoals door het Sociaal en Cultureel Planbureau onderscheiden (Ministerie van BZK 2019: 107; 113-116; zie tabel 13).

¹⁹ Let op: het gaat hier om combinatiepartijen waar een lokale partij (mogelijk) aan deelneemt, niet om combinaties waarvan duidelijk is dat het enkel om landelijke partijen gaat. Deze categorie 'overig' is dus niet synoniem aan 'gecombineerde partijen'.

Figuur 2: Aandeel lokale partijen per gemeente, in percentage van de zetels (Ministerie van BZK 2019: 114, data van Kiesraad en I&O Research)

Tabel 13. Aandeel lokale partijen als percentage van het aantal zetels (Ministerie van BZK 2019: 113-116; data Kiesraad en I&O Research, 2018)

Omvang gemeenten		SCP-indeling gemeenten		Type regio	
< 10.000	45	Krimpene plattelandsgemeenten	42	Krimpregio	41
10.000-19.999	37	Gemeenten met veel welgestelden	40	Anticiperregio	38
20.000-49.999	36	Gewone plattelandsgemeenten	36	Overig	32
50.000-99.999	32	Middelgrote steden met landelijke allure	36	Totaal	34
> 100.000	21	Krimpene plattelandsgemeenten	32		
Totaal	34	Middelgrote gemeenten met stedelijke allure	30		
		Vitale stedelijke agglomeraties	22		
		Populaire studentensteden	17		
		Totaal	34		

5.3 Kiezers en stemmotieven

De laatste jaren is er veel onderzoek verschenen over kiesgedrag van inwoners, ook lokaal. In 2018 (en 2016) is een 'Lokaal Kiezersonderzoek' verschenen. Vergeleken met kiezers van landelijke partijen, zijn kiezers van lokale partijen doorgaans "wat ouder, minder vaak hoogopgeleid, hebben minder interesse en vertrouwen in landelijke politiek, ervaren vaker gevoelens van regionale achterstelling, en hebben minder binding met Europa" (LKO 2018: 7). Dat sluit aan op het onderzoek uit 2016 waaruit bleek dat ouderen, laagopgeleiden, financieel minder bemiddelde inwoners, mensen die al meer dan twintig jaar in hun gemeente wonen en mensen die een betaalde lokale krant lezen, vaker op een lokale partij stemmen. Ook interesse in lokale politiek, een lage interesse in de landelijke politiek, weinig vertrouwen in de (lokale en nationale) politiek en het eens zijn dat gemeenteraadsleden niet geven 'om de mening van mensen zoals ik' heeft een positieve relatie met het stemmen op lokale partijen. Jongeren (15-34 jaar), hoogopgeleiden en lezers van een betaalde nationale krant stemmen juist minder vaak op een lokale partij. Ook mensen die aangeven 'goed in staat te zijn een actieve rol in de lokale politiek te spelen', vertrouwen hebben in de Tweede Kamer en zich verbonden voelen met de Europese Unie stemmen minder vaak voor een lokale partij (LKO 2016: 59-60). Uit een nadere analyse van diezelfde data blijkt dat er bewijs is voor de stelling dat kiezers van lokale partijen daarop stemmen vanwege landelijke factoren. Dat wil zeggen: ze stemmen eerder op een lokale partij, omdat ze landelijke partijen niet vertrouwen of omdat de landelijke partij van hun voorkeur lokaal niet meedoet dan vanwege lokale factoren zoals een lokale politieke voorkeur (Otjes 2018). In het Lokaal Kiezersonderzoek komt naar voren dat het percentage kiezers op lokale partijen het grootst is onder respondenten die in 2017 voor de Tweede Kamer stemden op de PVV (50%) en de SP (36%), maar ook op Forum voor Democratie (72%) en 50Plus (66%), al moet gezegd worden dat de onzekerheidsmarges voor die laatste twee partijen relatief groot zijn (LKO 2018: 13). In een longitudinale studie gebaseerd op gegevens van verschillende nationale kiezersonderzoeken blijkt vooral samenhang tussen de toenemende populariteit van relatief nieuwe (landelijke) partijen die lokaal nog in niet veel gemeenten meedoen en een stem op een lokale partij; de relatie met politieke onvrede is er minder, die onvrede is afgelopen decennia redelijk stabiel gebleven (Otjes 2019a). Euser spreekt overigens tegen dat de kiezer voor een lokale partij vaak een PVV-kiezer is. Althans, als hij kijkt naar de uitslagen van de PVV bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2018 constateert hij dat de PVV in die gemeenten ver onder hun potentieel hebben gescoord (lees: wat ze bij Tweede Kamerverkiezingen in die gemeenten hebben gehaald). De lokale partijen halen in die gemeenten een gemiddelde van negen zetels ten opzichte van 2,5 voor de PVV (Euser 2018: 78). In het eerdergenoemde Lokaal Kiezersonderzoek is ook gekeken wat de standpunten van kiezers van lokale partijen zijn. Kiezers van lokale partijen zijn in

relatie tot die van lokale afdelingen vaker tegen de opvang van asielzoekers en tegen het plaatsen van meer windmolens, maar voor meer cameratoezicht en voor bezuinigingen op cultuur. Verschillen in opvattingen ten aanzien van sociale voorzieningen of huurhuizen zijn niet significant. Als het gaat over de mate waarin mensen cynisch zijn over de (lokale) politiek, zitten lokale kiezers bij drie van de vier stellingen tussen landelijke en niet-stemmers in (LKO 2018: 13; zie tabel 14).

Tabel 14. Opvattingen van kiezers van lokale en landelijke partijen en niet-stemmers, percentage '(zeer) mee eens' (LKO 2018: 15, voor- en nameting)

	Lokale partij	Landelijke partij	Niet-stemmers
Politieke standpunten			
(In) mijn gemeente zou(den)...			
meer geld moeten vrijmaken om sociale voorzieningen in stand te houden.	63	64	58
asielzoekers moeten opvangen.	24	48	24
meer huurhuizen dan koophuizen moeten laten bouwen.	46	49	44
moeten bezuinigen op kunst en cultuur.	27	17	29
meer cameratoezicht moeten komen.	44	36	48
meer windmolens moeten komen.	23	34	24
Politiek cynisme			
De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onderling.	55	45	50
Gemeenteraadsleden geven niets om de mening van mensen zoals ik.	25	18	40
Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de lokale politiek.	14	19	10
Het gemeentebestuur in deze gemeente houdt meestal goed rekening met wat de mensen hier denken.	29	34	20

Ook in eerdere jaren is onderzoek gedaan naar de stemmotieven van kiezers van lokale partijen. Uit onderzoek uit 2010 blijkt het succes van lokale partijen meerdere oorzaken te hebben. Enerzijds profileren lokale partijen zich makkelijker op lokale thema's, worden niet gehinderd door een partijpolitiek ideologisch profiel, kunnen zich (daardoor) beter profileren op plaatselijke onderwerpen en lijken beter

in staat om met aansprekende kandidaten - die goed geworteld zijn in het plaatselijke verenigingsleven - een eigen achterban op te bouwen. Anderzijds profiteren lokale partijen van landelijke politieke ontwikkelingen. Zo kwam in enkele gemeenten naar voren dat traditionele CDA-kiezers op een lokale partij hebben gestemd vanwege hun ergernis over het optreden van landelijke partijleiders bij de val van het kabinet Balkenende IV. De overstap naar een andere landelijke partij was voor hen te groot, de stap naar een minder ideologisch geprofileerde lokale partij niet. Daarnaast profiteerden lokale partijen van de algemene onvrede over de politiek. Partijen die niet met de Haagse politiek geassocieerd worden (lees: lokale politieke partijen), zijn dan aantrekkelijker. Dat geldt zeker voor gemeenten waar de PVV niet meedeed, al betekent dat geenszins dat lokale partijen dat gedachtegoed delen (Boogers e.a., 2010; Van Ostaaijen e.a. 2015: 225). Tenslotte is er onderzoek over de verkiezingen van 2006 waaruit blijkt er wederom meerdere redenen zijn om voor een lokale partij te stemmen. Zie tabel 15.

Tabel 15. Redenen om op lokale politieke partij te stemmen (meer dan één antwoord mogelijk), bij de gemeenteraadsverkiezingen 2006 (bron: www.peil.nl, in: Boogers 2010: 72)

Lokale partij weet meer van de gemeente dan landelijke partij	48%
Lokale partij heeft de afgelopen 4 jaar goed gepresteerd	31%
Als signaal voor de landelijke partijen	18%
De lokale partij heeft persoon op de lijst staan die ik persoonlijk ken	18%
Er is in mijn gemeente geen landelijke partij waarop ik wil stemmen	17%
De landelijke partij van mijn voorkeur heeft in mijn gemeente geen goede vertegenwoordiging	10%
De landelijke partij van mijn voorkeur doet niet mee aan de verkiezingen	10%

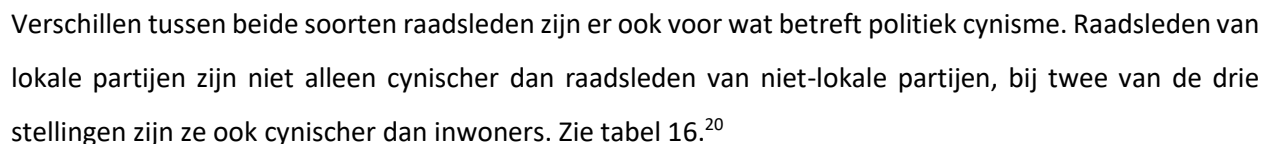
6 Politici en bestuursdeelname

Deelname aan verkiezingen leidt voor lokale partijen in veel gevallen tot het leveren van raadsleden. Daarnaast leveren lokale partijen een groot deel van de wethouders. Het aantal burgemeesters van lokale partijen is daarentegen miniem. In dit hoofdstuk presenteren we het overzicht van wat we weten over de politici en bestuurders van lokale partijen en van hun bestuursdeelname.

6.1 Raadsleden en collegeleden

In 2018 wordt 34% van alle raadszetels en 31% van alle wethoudersposten bezet door politici van lokale partijen. Bij allebei is het CDA, op enige afstand, de nummer twee (respectievelijk met 17% en 20%). Het aantal burgemeesters vormt een stevig contrast: slechts 1% van de burgemeesters komt van een lokale partij (Ministerie van BZK 2019: 37-41). Van de achtergronden van wethouders en (met name) raadsleden van lokale partijen weten we behoorlijk veel. Zo is de gemiddelde leeftijd van een raadslid van een lokale partij 56 jaar (tegenover 51 jaar voor alle partijen) en van een wethouder 51 jaar (tegenover 48 jaar voor alle partijen). Lokale partijen hebben ook relatief gezien wat meer raadsleden die langer dan acht jaar in functie zijn (Ministerie van BZK 2019: 40). In 81% van de lokale partijen en 87% van de lokale afdelingen worden raadsleden aan het eind van de raadsperiode geëvalueerd (Boogers & Voerman 2018: 19). Voor wat betreft opleiding vormen lokale partijen een betere afspiegeling van de bevolking: van de raadsleden van lokale partijen is 62% hoogopgeleid tegenover 72% bij lokale afdelingen. Voor wat betreft geslacht is de afspiegeling slechter: van de raadsleden van lokale partijen is 16% vrouw tegenover 25% bij lokale afdelingen. Lokale raadsleden hangen overwegend geen religie aan of zijn rooms-katholiek, waarschijnlijk te verklaren door de sterke aanwezigheid van lokale partijen in het zuiden van het land (Van Ditmars 2016; dataset beschikbaar via DANS). Ook voor wat betreft het vertegenwoordigen van standpunten doen raadsleden van lokale partijen het beter dan lokale afdelingen (Van Ditmars 2013). En in een wordcloud gebaseerd op een open vraag is te zien wat raadsleden als hun belangrijkste taken beschouwen. Het lagere aantal woorden bij de lokale partijen suggereert dat raadsleden van lokale partijen een minder uiteenlopend beeld van hun taak hebben. Desalniettemin delen ze met andere raadsleden termen als 'vertegenwoordigen', 'burgers', 'controleren', en 'belangen'. Er zijn ook verschillen. Raadsleden van landelijke partijen gebruiken vaker begrippen als 'kaders', 'stellen', 'verkiezingsprogramma', 'beleid', terwijl luisteren naar de burger veel duidelijker door de raadsleden van lokale partijen wordt genoemd (Van Ditmars 2016; figuur 3). Soortgelijke bevindingen komen terug in ander onderzoek, waaruit blijkt dat

Figuur 3. Wordcloud van wat volgens raadsleden hun taken zijn (Van Ditmars 2016)

30

Tabel 16. Percentage dat het eens is met de volgende stellingen (Van Ditmars 2016)

	Samenleving (NKO)	Raadsleden lokale partijen	Raadsleden niet- lokale partijen
Eens met 'Tweede Kamerleden verliezen snel het contact met mensen in het land'	68	74	34
Eens met 'Tweede Kamerlid word je eerder door vrienden dan door bekwaamheden'	43	71	44
Eens met 'ministers en staatssecretarissen zijn vooral op eigenbelang uit'	43	28	11

Als we kijken naar de tijdsbesteding van raadsleden zitten de lokale partijen rond het gemiddelde van alle raadsleden: 15,9 uur per week (Daadkracht 2012). Raadsleden van lokale partijen besteden na de SP echter wel de meeste tijd aan volksvertegenwoordigende activiteiten, ten opzichte van bestuurlijke activiteiten: 32,2% ten opzichte van het gemiddelde van 30,9% (Daadkracht 2014).

6.2 Selectie van kandidaten

Lokale partijen zoeken kandidaat-raadsleden voornamelijk via 'contacten in de samenleving'. Lokale afdelingen vooral via talenten in de partij. Zie tabel 18. Dat verschil is wellicht deels te verklaren doordat lokale afdelingen meer (passieve) leden hebben en dus wellicht meer onontdekt talent. Beide partijen geven overigens aan de door hen meest gebruikte tactiek het meest succesvol te vinden (Boogers & Voerman 2018: 25-27). Het is overigens een trend dat onder alle partijen het rekruteren onder niet-partijleden toeneemt, al doen lokale partijen dat wel vaker. Zie tabel 17.

Tabel 17. Rekrutering van kandidaten onder niet-partijleden, in percentages (Boogers & Voerman 2018: 28)

	2006	2010	2014	2018
Lokale politieke groeperingen	55	53	66	67
Lokale afdelingen	27	28	32	40

Tabel 18. Manier waarop partijen op zoek zijn gegaan naar aspirant-kandidaten 2014-2018, meerdere antwoorden mogelijk, in percentages (Boogers & Voerman 2018: 27)

	Interne rekrutering			Externe rekrutering							
	Actief zoeken naar talenten in de partij		Algemene oproep aan partijleden	Via contacten in de samenleving		Algemene oproep aan inwoners		Via gemeentelijk programma		Anders	
	2014	2018	2018	2014	2018	2014	2018	2014	2018	2014	2018
Lokale politieke groeperingen	32	39	34	70	87	11	26	3	14	9	12
Lokale afdelingen	64	71	77	53	66	13	18	3	9	13	13

Voor de selectie van kandidaat-raadsleden gebruikt driekwart van de lokale afdelingen een profielschets, tegenover bijna de helft van de lokale politieke groeperingen (Boogers & Voerman 2018: 29). Daarnaast letten lokale politieke groeperingen wat meer dan lokale afdelingen op kennis van relevante beleidsterreinen en bekendheid in de samenleving. Voor lokale afdelingen weegt politieke ervaring dan weer zwaarder. Zie tabel 19. Vervolgens screent 61% van de lokale partijen kandidaat-raadsleden op integriteitsrisico's ten opzichte van 69% van de landelijke partijen. De belangrijkste reden om niet te screenen is 'omdat we onze kandidaten goed kennen'. Dat geeft voor wat betreft de raadsleden 86% van de lokale afdelingen en 88% van de lokale partijen aan (Boogers & Voerman 2018: 32-33).

Tabel 19. Waarop heeft de partijafdeling / lokale partij vooral gelet bij de werving van kandidaten? Meerdere antwoorden mogelijk, in percentages (Boogers & Voerman 2018: 29)

	Bekendheid in de samenleving		Kennis van relevante beleidsterreinen		Politieke ervaring		Politieke loyaliteit	
	2014	2018	2014	2018	2014	2018	2014	2018
Lokale politieke groeperingen	45	58	41	62	17	15	16	25
Lokale afdelingen	42	51	62	54	36	31	23	26

Het is voor veel partijen vaak lastig om bepaalde doelgroepen op de kandidatenlijsten te krijgen. Dat geldt dan met name voor vrouwen, jongeren, migranten en laag opgeleiden. Met name voor die laatste categorie is er desalniettemin een aanzienlijk verschil: lokale partijen hebben meer mbo'ers op verkiesbare plaatsen op de kandidatenlijsten, 25% van het totaal aantal verkiesbaar geachte plaatsen, tegenover 14% bij lokale afdelingen (Boogers & Voerman 2018: 35). Het vinden van geschikte kandidaten voor de verkiesbare plaatsen op de lijst kost partijen sowieso moeite. Lokale partijen gaat het nog iets gemakkelijker af. Zie tabel 20. Het aandeel kandidaten dat niet eerder raadslid was en toch op een verkiesbare plaats staat, is 56% bij lokale afdelingen en 50% bij lokale politieke groeperingen (Boogers & Voerman 2018: 20). Lokale partijen hebben gemiddeld 18,6 kandidaten op de lijst, ten opzichte van 17,5 bij een landelijke partij (Necker van Naem 2013: 17).

Tabel 20. Moeite (enig/veel) die het heeft gekost om voldoende geschikte kandidaten te vinden voor de verkiesbare plaatsen op de lijst, in percentages (Boogers & Voerman 2018: 36, 38)

	Lokale partijen				Afdelingen landelijke partij			
	2006	2010	2014	2018	2006	2010	2014	2018
< 20.000	52	45	45	47	56	56	57	48
20-50.000	32	34	35	30	48	49	42	41
50-100.000	24	29	21	25	42	41	41	35
> 100.000	35	39	35	28	31	30	21	25
Totaal	37	36	35	32	48	48	43	39

De belangrijkste redenen dat partijen moeite hebben met het vinden van kandidaten heeft te maken met het grote tijdsbeslag (64%) en te weinig actieve leden (55%). Tussen lokale partijen en lokale afdelingen zitten daarin geen grote verschillen (Boogers & Voerman 2018: 39). De moeite die partijen hebben om kandidaten te vinden, heeft tot gevolg dat 4% van de lokale afdelingen en 8% van de lokale partijen heeft overwogen om niet aan de raadsverkiezingen deel te nemen (Boogers & Voerman 2018: 40). Het vinden van wethouderskandidaten gaat de partijen overigens makkelijker af. In 2018 meldde 85% van de partijen dat ze voldoende kandidaten konden vinden. Het verschil tussen lokale afdelingen en lokale partijen is volgens de onderzoekers miniem (Boogers & Voerman 2018: 41). Voorafgaand aan de verkiezingen heeft 37% van de lokale partijen en 50% van de lokale afdelingen gezocht naar wethouderskandidaten. Van de lokale partijen screent 52% de wethouderskandidaten op integriteitsrisico's, bij de landelijke partijen is dat 59% (Boogers & Voerman 2018: 30, 32).

6.3 Functioneren fracties en afsplitsingen

Voor wat betreft functioneren van fracties van lokale partijen zijn weinig onderzoeksresultaten gevonden. Zo weten we niet of de stijl of inhoud van lokale partijen wezenlijk verschillen van die van lokale afdelingen. Ook weten we relatief weinig van al dan niet aanwezige fractiediscipline. Dit weten we overigens ook nauwelijks van fracties van niet-lokale partijen. Daarnaast is ook over (het aantal) afsplitsingen weinig onderzoek gevonden. Volgens onderzoek van het Centrum voor Lokaal Bestuur (gelieerd aan de PvdA) kwamen afsplitsingen in de periode 2002-2004 relatief vaak voor bij lokale en leefbaar-partijen. Zo splitste in een op de zes Leefbaar-fracties iemand af in tegenstelling tot een op de veertig bij de PvdA (CLB 2005: 13). Op basis van een enquête onder politieke groeperingen constateren Boogers, Lucardie en Voerman dat bijna 20% van de respondenten aangaf dat zich in hun partij in de raadsperiode 2002-2006 een afsplitsing had voorgedaan. In vier van de vijf gevallen waren persoonlijke tegenstellingen daarvoor de reden (Boogers e.a. 2007: 33). Castenmiller heeft vervolgens onderzoek gedaan naar het aftreden van raadsleden in de periode 2010-2014 en 2014-2018. Hij constateert dat het voortijdig aftreden van raadsleden van lokale partijen in beide perioden ongeveer gemiddeld is ten opzichte van alle raadsleden (Castenmiller 2018).

6.4 Bestuursdeelname

Over het deelnemen aan besturen beschikken we met name over kwantitatieve gegevens. Zo zijn er in 2018 na de verkiezingen en collegeonderhandelingen 361 lokale partijen die in 267 gemeenten bestuursverantwoordelijkheid dragen. Dat is een stijging van 25 gemeenten ten opzichte van 2014 en is ook meer dan de nummer twee, het CDA, dat in 215 gemeenten bestuurt. Het aantal gemeenten waar meer dan één lokale partij in het bestuur zit, is in 2018 gestegen van 55 naar 75 (NRC 2018b; NRC 2018c). Collegedeelname is echter niet vanzelfsprekend. Zo constateerde Euser dat ongeveer driekwart van alle nieuwe lokale partijen die minstens tien procent van de stemmen haalden buiten het college bleef (Euser 2009: 99). Dat kan met een mogelijk protestkarakter van de partij te maken hebben. Het kan ook zijn dat de reden persoonlijker is. De aanvoerders/oprichters van lokale partijen hebben zich soms van een andere partij afgesplitst, wat hen lokaal vaak nog enige tijd wordt nagedragen. Het buitensluiten lijkt desalniettemin tijdelijk. Van de succesvolle nieuwkomers uit 2002 die ook in 2006 minstens 10% van de stemmen halen, kwam ongeveer twee derde in het college (Euser 2009: 99). Lokale partijen besturen overigens minder vaak in de grote steden. Na de verkiezingen van 2018 is dat (vooralsnog) slechts in een

gemeente (Groep De Mos in Den Haag). De verkiezingen daarvoor laten een wisselend beeld zien.²¹ Voor wat betreft het aftreden van wethouders blijkt uit onderzoek in de periode 2010-2014 en 2014-2018 dat het voortijdig aftreden van lokale wethouders niet vaker dan gemiddeld plaatsvindt (Castenmiller 2018). Bouwmans trekt over die perioden een andere conclusie. Volgens hem treden wethouders van lokale partijen die periode wel vaker dan gemiddeld terug. Er zijn echter landelijke partijen waarbij dat ook het geval is of het verlies nog groter is dan bij de lokale partijen (Bouwmans 2019: 51-52). Een laatste vraag is of collegedeelname van lokale partijen – of van welke partij dan ook – eigenlijk verschil maakt. In 2014 maakte de Volkskrant een analyse van verschillende colleges en concludeerde dat het vooral om nuances gaat. Zo gaven colleges met meer wethouders van PvdA of D66 iets meer uit aan kunst en cultuur en gemeenten die worden bestuurd door coalities met VVD of D66 wethouders hebben de OZB minder verhoogd dan elders. Over lokale partijen werd niets gemeld behalve dat ze in ruim de helft van de colleges zaten en in 82% van de gevallen met het CDA en/of de VVD een coalitie vormen en in 38% met GroenLinks, SP en/of PvdA (meestal de PvdA) (Volkskrant 2014).

²¹ Na 2002 doen in de tien grootste gemeenten in totaal vijf lokale partijen mee (in Rotterdam, Almere, Eindhoven, Utrecht en Tilburg). Na de verkiezingen van 2006 is er dat er slechts één, in Breda. Na de verkiezingen in 2010 doet in geen van de tien grootste gemeenten een lokale partij mee. Na de verkiezingen van 2014 zijn dat er zes in vijf gemeenten (in Rotterdam, Den Haag, Almere, Breda en Nijmegen). Na 2018 zit alleen in Den Haag een lokale partij in het college. In Tilburg is daarnaast wel een onafhankelijke wethouder aangetreden. Deze inventarisatie is uitgevoerd door Sander Jennissen.

7 Conclusies

In dit rapport hebben we een overzicht gegeven van de onderzoeken die de afgelopen decennia zijn verschenen met betrekking tot lokale partijen. Deze bundeling van kennis leidt tot enkele bevindingen en conclusies die we in dit hoofdstuk presenteren.

Zicht op de grote lijnen, de cijfers en de feiten

Er is behoorlijk wat kennis over lokale partijen voorhanden. Zo beschikken we over kwantitatieve gegevens met betrekking tot de organisatie, inkomsten, leden, bestuursdeelname, selectie en (sociaal-demografische) kenmerken van raadsleden en wethouders. Daarnaast is er veel onderzoek verricht naar de verkiezingsprogramma's van lokale partijen en de stemmotieven van hun kiezers. Hoewel we voorzichtig moeten zijn daarmee een gemiddeld 'lokaal partijbeeld' op te stellen (zie ook verderop), geven enkele onderzoeken aanleiding tot enige generalisatie. Zo kennen lokale partijen doorgaans kleinere ledenaantallen dan lokale afdelingen, maar relatief meer actieve leden. Lokale partijen hebben minder moeite met rekrutering van raadsleden en zoeken daarvoor ook gemakkelijker buiten de partij dan lokale afdelingen. De financiële afdracht van raadsleden en wethouders vormt voor lokale partijen een belangrijke inkomstenbron, kosten voor de verkiezingscampagne zijn de belangrijkste uitgave. Daarin verschillen lokale partijen overigens niet van lokale afdelingen. Inhoudelijk laten lokale partijen zich niet altijd gemakkelijk of graag indelen op de ideologische links-rechtsas. De gemiddelde lokale partij staat desalniettemin rechts van het midden, al constateert een steekproef ook dat veel lokale partijen *law and order* met groene en sociale standpunten combineren. Electoraal doen lokale partijen het steeds beter. In maart 2018 behaalden ze bij de gemeenteraadsverkiezingen bijna 30 procent van alle stemmen. Een deel van de kiezers stemt op lokale partijen omdat de favoriete landelijke partij in hun gemeente niet meedoet. Tenslotte zitten lokale partijen in veel colleges; in slechts een kleine minderheid van gemeenten zit na 2018 geen lokale partij in het bestuur, al kan het wel zo zijn dat nieuwe lokale partijen niet gelijk worden uitgenodigd om mee te doen, maar eerst een tijd in de oppositie (moeten) zitten.

Weinig kennis over relaties, stijl en ontwikkeling

Hoewel we dus veel weten over lokale partijen zijn er ook nog duidelijke kennislacunes. Allereerst bezitten we weinig kennis over de ontwikkeling van lokale partijen. Dat valt in twee zaken uiteen. We weten relatief weinig over de algemene geschiedenis van lokale partijen, met name van het grootste deel van de

twintigste eeuw (deze periode is ook niet in dit rapport behandeld). Tevens weten we weinig over de ontwikkeling van lokale partijen op microniveau. Het gaat dan onder andere om zaken als de gemiddelde levensduur, maar ook naamsveranderingen en afsplitsingen en/of andere (inhoudelijke) koerswijzigingen. We weten ook relatief weinig over hoe lokale partijen contact onderhouden met hun achterban en de lokale gemeenschap. Zijn er andere vormen van betrokkenheid dan lidmaatschap en houden lokale partijen op andere en wellicht innovatievere manieren contact met de lokale gemeenschap? Met name kwalitatief onderzoek ontbreekt hier. Daarnaast weten we relatief weinig over hoe lokale partijen contact onderhouden met andere bestuursniveaus. Lokale partijen hebben geen landelijk partijnetwerk om op terug te vallen. Hoe en met wie overleggen zij in de regio, provincie en op landelijk niveau? Ook weten we weinig over gedrag, stijl en fractiediscipline van raadsleden en wethouders van lokale partijen. Zeker nu het erop lijkt dat lokale partijen en lokale afdelingen op inhoudelijk vlak niet zoveel van elkaar verschillen – nader onderzoek is hier echter wel noodzakelijk – zouden daar wellicht grotere verschillen gevonden kunnen worden. Daarnaast zou nieuw kwantitatief onderzoek kennis kunnen opleveren over lokale verkiezingscampagnes, (afwijkende) inhoudelijke standpunten, (partij)ondersteuning en selectie en beoordeling van (kandidaat-)raadsleden en enigszins gedateerd onderzoek naar organisatie, plaatsbepaling en redenen voor oprichting kunnen actualiseren. Kwalitatief onderzoek zou dan weer het electoraal en bestuurlijk succes van lokale partijen verder kunnen verklaren. Wat spreekt kiezers aan en wat is de reden dat sommige partijen hun zetels na collegedeelname vast weten te houden terwijl andere lokale partijen grote groepen kiezers weer snel kwijtraken? Aan de hand van de in dit rapport gebruikte perspectieven vormt tabel 21 een samenvatting van wat we weten en nog niet weten over lokale partijen. Veel van wat we niet weten, ontbreekt overigens in (bijna) dezelfde mate voor de lokale afdelingen.

Tabel 21. Samenvatting van de beschikbare kennis over lokale partijen

	Onderwerp	Wat is beschikbaar	Wat weten we daardoor	Wat missen we
Organisatie en leden	Oprichting	Onderzoek naar oprichters nieuwe partijen (2009) en onderzoek naar redenen oprichting (2007).	Oprichters vaak al politiek actief. Onvrede belangrijk bij oprichting, maar minder na verloop van tijd.	Omvangrijk onderzoek naar oprichting van zowel oude als nieuwe lokale partijen.
	Organisatie en leden	Informatie over (leden)aantallen en oordeel over partijleiding	Lokale partij minder leden dan lokale afdeling. Leden	Kwalitatief onderzoek mogelijk andere organisatievormen dan

		(2018) en contacten met leden (2007).	lokale partij relatief gezien wel vaker actief.	ledenpartij, relatie partij met leden en met andere bestuursniveaus.
	Financiën	Overzicht van partij inkomsten (2013).	Contributie en afdracht de belangrijkste inkomsten. Uitgaven vooral aan verkiezingscampagne.	Gedetailleerder onderzoek naar uitgaven.
Inhoud	Inhoudelijke standpunten	Zelf-plaatsing op links-rechts as (2007) en onderzoeken naar verkiezingsprogramma's (2015-2019).	Verschillende ideologische posities. Lokale partijen kiezen min of meer zelfde onderwerpen als lokale afdelingen.	Meer informatie over de onderwerpen waar ze zich op richten, maar vooral of standpunten afwijken t.o.v. andere partijen.
Verkiezingen	Verkiezingscampagne	Enkele onderzoeken naar lokaal campagnevoeren in kleine en middelgrote gemeenten (2010-2018).	Campagne door kleine groep leden getrokken. Verschil lokale partijen en afdelingen lijkt beperkt.	Representatief onderzoek naar mogelijke verschillen campagnevoeren lokale partijen en afdelingen.
	Electorale resultaten	Overzicht van stemmen voor lokale / onafhankelijke partijen.	Hoog percentage stemmen voor lokale partijen tot bijna 30% in 2018.	Er zijn mogelijk verschillen in definities die m.n. voor lokale partijen door de jaren heen zijn gebruikt.
	Kiezers en stemmotieven	Onderzoek op basis van lokaal en nationaal onderzoek over stemmotieven (2016, 2018).	Kiezers met bepaalde kenmerken stemmen vaker 'lokaal'. Afwezigheid bepaalde landelijke partijen leidt tot meer 'lokale' stemmen.	Onderscheid in stemgedrag voor specifieke lokale partijen.
Politici en	Raadsleden en collegeleden	Sociaal-demografische gegevens raads- en collegeleden (2019), enkele inhoudelijke opvattingen raadsleden (2013-2016).	Politici wat ouder, vaker man, vaker laagopgeleid en politiek cynischer dan van lokale afdelingen. Weinig verschil in tijdsbesteding.	Onderzoek naar feitelijk handelen, fractie cohesie en stijl van politici van lokale partijen.

	Selectie van kandidaten	Veel informatie over selectie van raadsleden en wethouders (2018).	Lokale partijen zoeken vaker buiten partij en hebben minder moeite met vinden kandidaten.	Onderzoek over hoe en waarop geselecteerd wordt.
	Functioneren lokale fracties	Enkel fragmentarisch onderzoek naar afsplitsing.	Afsplitsing lijkt onder lokale partijen vaker voor te komen.	Onderzoek naar (stijlen) van besturen, fractie-discipline en afsplitsing.
	Bestuurs-deelname	Met name kwantitatieve gegevens over bestuursdeelname.	Lokale partijen besturen in veel gemeenten. Nieuwe partijen moeten daarop soms enige tijd wachten.	Meer cijfers over deelname, maar vooral hoe ze besturen en concrete resultaten.

Weinig kennis over de onderlinge verschillen

Als het gaat om de kennis van lokale partijen past bescheidenheid. Hoewel we in dit hoofdstuk enkele min of meer algemeen geldende uitspraken over lokale partijen hebben gedaan, maakt het grote aantal en de diversiteit van lokale partijen algemene uitspraken lastig. In veel van de in dit rapport aangehaalde onderzoeken worden lokale partijen doorgaans gezien als één categorie. Daaraan wordt vervolgens één bevinding of cijfer toegekend, al dan niet afgezet tegen bevindingen of cijfers van andere categorieën van partijen. Dat geeft enerzijds een goed beeld van wat de gemiddelde lokale partij is en doet, maar heeft anderzijds weinig aandacht voor diversiteit tussen lokale partijen. Een goed voorbeeld daarvan zijn de stemmotieven van kiezers van lokale partijen. Zijn stemmers van lokale partijen nu anti-politiek? Zijn het de landelijke PVV-stemmers? De gemiddelde kiezer van een lokale partij is misschien cynischer dan die van een lokale afdeling, maar dat betekent niet dat alle kiezers (en raadsleden) van lokale partijen dergelijke eigenschappen bezitten. Het gemiddelde heeft doorgaans weinig aandacht voor de waarschijnlijk aanwezige verschillen tussen de ongeveer 800 in gemeenteraden actieve lokale partijen. Veel onderzoeken gaan echter niet verder dan dat ene cijfer voor het totaal. Dat is enerzijds verklaarbaar. Zo is vaak het doel van dergelijke onderzoeken niet om onderlinge verschillen tussen lokale partijen inzichtelijk te maken, maar om de gehele 'categorie' lokale partijen te vergelijken met een andere categorie, zoals de lokale afdelingen (waarbinnen overigens wel vaker onderscheid wordt gemaakt). Een volgende stap in het doen van onderzoek naar lokale partijen zou het maken van meer onderscheid in verschillende soorten lokale partijen zijn. Dat onderscheid kan onder meer worden gezocht in zaken als ideologie, organisatie, leeftijd, gemeentegrootte, provincie of naam. Die kennis kan gerealiseerd worden

door het uitvoeren van nieuw onderzoek, maar ook door het beter uitsplitsen van de al beschikbare onderzoeksdata van de in dit rapport behandelde onderzoeken. Beide methoden zijn een belangrijke stap in het vergroten van de kennis over (het functioneren van) lokale partijen in Nederland.

Samenvatting en vervolg

In dit onderzoek hebben we gekeken naar (wetenschappelijke) literatuur vanaf 2002 die geheel of voor een groot deel gaat over het functioneren van lokale politieke partijen. We hebben de informatie opgesplitst in vier categorieën (organisatie, inhoudelijke standpunten, verkiezingen, politici en bestuursdeelname) en vervolgens in elf (sub)categorieën. Over al die categorieën was informatie beschikbaar, maar niet in gelijke mate. We hebben met name zicht op de grote lijnen, cijfers en feiten met betrekking tot, met name, de selectie van kandidaten, de achtergrond van hun kiezers en stemmotieven, de partij-inkomsten en sociaal-demografische gegevens van (raads)leden en wethouders. We weten veel minder over relaties, stijl en ontwikkeling, zoals de oprichting en (inhoudelijke) ontwikkeling van lokale partijen (inclusief zaken als afsplitsing of naamsverandering), de relaties met hun achterban en met de samenleving, het functioneren van de fracties en het voeren van verkiezingscampagnes. Een deel van de informatie is bovendien verouderd. Tabel 21 geeft het volledige overzicht van wat we wel en niet weten over lokale partijen. Verder valt op dat er in de meeste onderzoeken weinig aandacht is voor diversiteit. Lokale partijen worden doorgaans gezien als één categorie, met weinig ruimte voor de waarschijnlijk grote onderlinge verschillen. Veel onderzoekers, net als verschillende journalisten, beschouwen lokale partijen als één categorie. Als in onderzoek dan wel onderscheid wordt gemaakt, blijken niet zelden aanzienlijke verschillen. Het zoeken naar niet alleen wat lokale partijen bindt, maar ook wat hen van elkaar onderscheidt, zou daarom vaker onderwerp van onderzoek mogen zijn. Tenslotte is er onduidelijkheid over enkele basisgegevens: wat een lokale partij is of welke definitie wordt gehanteerd, wordt in onderzoeken zelden geëxpliciteerd. Het is belangrijk om in toekomstig onderzoek daarover meer conceptuele duidelijkheid te scheppen. De universiteiten van Tilburg, Twente, Leiden en Groningen doen komende jaren verder onderzoek naar het functioneren van lokale partijen in Nederland. Dit rapport en de hierin geconstateerde kennislacunes vormen daarvoor het startpunt. Zo hopen we de kennis over lokale partijen komende jaren te vergroten en de in dit rapport geconstateerde kennislacunes te verkleinen.

Overzicht gebruikte publicaties

Boogers, M. (2010). *Lokale politiek in Nederland. De logica en dynamiek van plaatselijke politiek*. Den Haag: Uitgeverij Lemma.

Boogers, M., & Voerman, G. (2018). *Rekrutering en selectie van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2018: ontwikkelingen vanaf 2006 geduid*. Enschede/Groningen: Universiteit Twente / Rijksuniversiteit Groningen.

Boogers, M., Lucardie, A. & Voerman, G. (2007). *Lokale politieke groeperingen: belangenbehartiging, protest en lokalisme*. Tilburg/Groningen: TSPB/DNPP.

Castenmiller, P. (2018). *Aftredende raadsleden (& wethouders)*. Geraadpleegd van de website DecentraaBestuur.nl:
https://www.decentraalbestuur.nl/images/201802003_Aftredende_raadsleden_2010-2018__wethouders.pdf.

CLB, Centrum voor lokaal bestuur (2005). *Crisisverschijnselen in de lokale politiek. Een onderzoek naar politieke versnippering van gemeenteraden*. Den Haag: Centrum voor lokaal bestuur. Auteur: J.S.T. Fransman.

Daadkracht. (2014). *Nationaal Raadsledenonderzoek 2014. Trendonderzoek naar de tijdsbesteding en werkzaamheden van gemeenteraadsleden: driemeting*. Nijmegen: Daadkracht.

Van Ditmars, M. (2013). Party representation in local Dutch politics. Master thesis Comparative politics, Universiteit van Amsterdam.

Van Ditmars, M. (2016). Staan raadsleden van lokale partijen dicht bij de burger? Stuk Rood Vlees. Geraadpleegd van <http://stukroodvlees.nl/staan-raadsleden-van-lokale-partijen-dicht-bij-de-burger>.

DNPP (2006). *Gemeenteraadsverkiezingen 2006*, geraadpleegd op 27 juni 2019 via de website van het Documentatiecentrum Politieke Partijen (DNPP):
<https://dnpp.nl/dnpp/verkiezingen/gemeenteraad/2006>.

Euser, B. (2009). *Lokale leiders. De opkomst van de geuzendemocratie*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus.

Euser, B.G. (2010). De geuzen aan het (gemeente)roer: de stap van verkiezingswinst naar lokaal bestuur. In M. Boogers, E. Meurs, A.M. van Omme, M.F. Stein & J. Vis (red.), *Jaarboek Vereniging van griffiers 2010: het huis van de democratie na de gemeenteraadsverkiezingen: achterstallig onderhoud* (pp.10-22). Den Haag: Sdu Uitgevers.

Euser, B. (2015). *Geuzen aan de macht. De doorbraak van lokale partijen*. Amsterdam: Stichting Politieke Academie.

Euser, B. (2018). *Burgers doen het samen. Over de opkomst van de participatiedemocratie*. Uitgeverij Wihold B.V.

Gevers, R. (2016). *Populisme in de lokale politiek: Een kwantitatieve tekstanalyse van het fenomeen populisme binnen lokale politieke partijen uit 2014 en 2006*. Master thesis Bestuurskunde, Universiteit van Tilburg.

Von Harenberg, A. (2016). *Populisme binnen de lokale politieke partijen: Een kwantitatieve tekstanalyse van het populisme binnen partijprogramma's*. Master thesis Bestuurskunde, Universiteit van Tilburg.

Heyerick, A. (2016). *Independent Relics or Heralds of Party Decline? The Role of Non-National Lists in Local Politics*. (Dissertatie). Gent: Universiteit Gent.

I&O Research (2018). *Rapport Versterking Lokale Democratie*. Amsterdam: I&O Research.

Janssen, J., & Korsten, A. (2002). *De wederopstanding van lokale lijsten*. Paper voor het Politicologenetmaal in Noordwijkerhout.

Kalis, M. (2011). *Lokale partijen en hun inhoud. Waar onderscheiden lokale onafhankelijke politieke partijen zich in?* Bachelor thesis Bestuur- en organisatiewetenschap, Universiteit van Utrecht.

Kiesraad (2018). *Notitie Lokale Partijen in de databank Verkiezingsuitslagen*. Auteur: Ron de Jong. Verkregen na persoonlijke communicatie.

LKO (2016). *Democratie dichterbij. Lokaal kiezersonderzoek 2016*. Den Haag: Ministerie van BZK. Auteurs: T. van der Meer & H. van der Kolk (red.).

LKO (2018). *Democratie dichterbij. Lokaal kiezersonderzoek 2018*. Den Haag: Ministerie van BZK. Auteurs: G. Jansen & B. Denters (red.).

Ministerie van BZK (2019). *Staat van het Bestuur / 2018*. Den Haag: Ministerie van BZK.

Ministerie van BZK (2015). *Decentrale volksvertegenwoordiging anno 2015. Belevingsonderzoek onder decentrale volksvertegenwoordigers*, Den Haag: Ministerie van BZK.

Necker van Naem (2013). *Onderzoek Wet financiering politieke partijen. Consequenties uitbreiding Wfpp naar decentraal niveau*. Utrecht: Necker van Naem b.v. Auteurs: R.M. Freeke, J. Loots, B.L. Mooren, T.A.J.M. Smolders & M.C. Westeneng.

NOS (2014, 2 maart). *Steeds meer lokale partijen*. Geraadpleegd op 3 oktober 2019 van <https://nos.nl/artikel/618083-steeds-meer-lokale-partijen.html>.

NRC (2018a). *Een succesvolle lokale partij belooft veel veiligheid*. 5 maart 2018.

NRC (2018b). *Trage formaties en meer wethouders: zo vormden de gemeenten hun college*. 12 juli 2018.

- NRC (2018c). *Lokale partijen bestendigen hun macht, VVD neemt rol CDA over*. 12 juli 2018.
- Van Ostaaijen, J.J.C., Boogers, M., & Euser, B. (2015). Opkomst en ontwikkeling van lokale politieke partijen in Nederland: Een geloofwaardig alternatief. Van den Brink, G. Soeparman, S. (Reds.) *Naar een geloofwaardiger bestuur*. Meppel: Uitgeverij Boom.
- Van Ostaaijen, J.J.C. (2012). Ondertussen in de lokale politiek. De ontwikkeling van lokale politieke partijen, de Leefbaar-beweging en Pim Fortuyn. *Beleid en Maatschappij*, 39(2), 194-201.
- Van Ostaaijen, J.J.C. (2014). *Bevlogen en begrensd. Een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 2014*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Tilburg University.
- Otjes, S. (2018). Pushed by national politics or pulled by localism? Voting for independent local parties in the Netherlands. *Local Government Studies*, 44(3), 305-328.
- Otjes, S. (2019a). Going Local. Voting for independent local parties in the Netherlands 1986-2010. *Local Government Studies*.
- Otjes, S. (2019b). *Waar staan lokale partijen. De ideologische positionering van lokale partijen*. Paper voor het politicologenetmaal. Groningen/Leiden: DNPP/IPW.
- Penninx, L. (2015). *Zoveel hoofden, zoveel zinnen : onderzoek naar verschillen en overeenkomsten tussen lokale en landelijke partijen op het gebied van verkiezingsthematiek bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014*. Master thesis Bestuurskunde, Universiteit van Tilburg.
- ProDemos. (2018). *Steun maar geen sturing. De ondersteuningsbehoefte van lokale politieke partijen*. Den Haag: ProDemos: Huis voor democratie en rechtsstaat. Auteur: J.J.C. van Ostaaijen.
- Rosema, M. & Boedeltje, M. (2010). *Gemeenteraadsverkiezingen 2010: Een blik achter de schermen*. Twente: Universiteit Twente.
- Schaap, L. (2015). *Lokaal Bestuur*. Dordrecht: Convoy Uitgevers BV.
- Trouw. (2018, 24 maart). *De ultieme erkenning van de lokale partijen*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/democratie/de-ultieme-erkenning-van-de-lokale-partijen~a86e683b>.
- de Volkskrant. (2014). *Stempel VVD en PvdA meest zichtbaar*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/stempel-vvd-en-pvda-meest-zichtbaar~b35e4d53>.
- Wagenaar, C & Van Ostaaijen, J.J.C. (2018). *Achter de schermen bij de lokale verkiezingen van 2018*. Tilburg: Tilburg University.